

**TANZİMATTAN SONRA OSMANLI DEVLETİNDE
AZINLIKLARIN HUKUKİ STATÜSÜ**

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Nermin Funda (KUTLUK) KARADAĞ tarafından hazırlanan “Tanzimattan Sonra Osmanlı Devletinde Azınlıkların Hukuki Statüsü” başlıklı tez jürimiz tarafından Kamu Hukuku Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet BİLGİN
Jüri Başkanı
(Danışman)

Prof. Dr. Enver BOZKURT
Üye

Doç. Dr. Erol KURUBAŞ
Üye

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki hikâyesi ilgili yüzyılın dinamiklerine göre şekillenmiştir. Osmanlının uzun 19. yüzyılındaki önemli gelişmeler aynı zamanda dünyadaki gelişmeler ile paralellik göstermiştir. Bu dönemin şartları bir bakıma Osmanlının iç ve dış politikalarını etkilemiştir. Bu dönemde yaşanan gelişmelerden biri de azınlıklar konusunun ortaya çıkmasıdır. Azınlıklar konusu günümüzde bile birçok tartışmanın merkezindedir. Osmanlı döneminde ise, imparatorluğun parçalanmasında önemli bir etki doğuran olgulardan biri gayrimüslim azınlıklardır.

Osmanlının gerileme dönemine kadar millet sistemi içinde neredeyse sorunsuz yaşayan ve devlet kademesinde önemli görevlerde bulunan azınlıklar, Fransız devriminin etkisi ile yayılan milliyetçilik akımlarından etkilenmişlerdir. Avrupa'da yaşanan gelişmeleri ile takip edemeyen ve birçok açıdan geri kalan Osmanlı imparatorluğu azınlıkların giderek artan ve büyük devletlerden de güç alan taleplerini karşılamakta hem gecikmiş hem de yetersiz kalmıştır. İşin aslı ilgili toplumların Osmanlı'dan ayrılma amacı olduğu için bu talepler karşılansaydı bile sonuç yani Osmanlı Devleti'nin yıkılışı önlenemeyecektir. Hemen her dönemde yükseliş eğiliminde olan milliyetçiliğin Osmanlı gayrimüslim azınlığa etkileri ise bu çalışmanın reformlar bağlamında temel inceleme konusudur.

Anahtar Kavramlar: Milliyetçilik, Gayrimüslim azınlık, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I. ve II. Meşrutiyet.

ABSTRACT

The story of Ottoman Empire in the 19th century shaped by the Dynamics of this century. The important developments of Ottomans in the long 19th century showed parallelism with the other developments all over the world. The circumstances of this period influenced domestic and foreign policies of Ottoman Empire in a way. One of the developments experienced in this period was the issue of the emergence of minorities. Even today the issue of minorities is in the centre of many debates. During the Ottoman period, the major cause of disintegration of the Empire was the non-muslim minorities.

Until the decline of the Ottoman, the minorities who had smooth lives and also had important tasks in the state levels were affected by nationalist movements with the effect of French Revolution. The Ottoman Empire that couldn't follow the developments in Europe and was underdeveloped in many respects delayed and remained insufficient to meet the demands of minorities which supported by the growing power of big states. The truth is, the purpose of the societies was to be separated from the Ottoman and even if it had been demanded, the collapse of the Ottoman Empire wouldn't have been able to be prevented. The effects of nationalism on the non-muslim minorities which has upward trend in almost every period is the basic research issue in the context of reform.

KİŞİSEL KABUL

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “Tanzimattan Sonra Osmanlı Devletinde Azınlıkların Hukuki Statüsü” adlı çalışmamı, ilmi ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

20/05/2010

Nermin Funda (KUTLUK) KARADAĞ

ÖNSÖZ

Azınlıkların korunması sorunu, uluslararası ilişkilerin ve uluslararası hukukun en önemli ve çatışmalı konularından biridir. Özellikle 1789 Fransız Devrimi'nin etkisiyle gelişen ulusçuluk akımları sonucunda, azınlıklar sorunu sadece bir devletin sınırları içerisinde kalan bir konu olmaktan çıkıp devletler sisteminin ve uluslararası hukukun ilgi alanına girmiştir. Devletler, azınlıkları genellikle ulusal bütünlüklerine ve egemenliklerine karşı bir tehdit olarak algılamış, öte yandan azınlıklar ise devletten kendi kolektif hak ve özgürlüklerinin tanınmasını istemişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da, gayrimüslim azınlıklar imparatorluğun parçalanmasında önemli olgulardan biridir. Azınlıklar, Fransız devriminin etkisi ile yayılan milliyetçilik akımlarından etkilenmiş, Osmanlı ise azınlıkların giderek artan ve büyük devletlerden de güç alan taleplerini karşılamakta gecikmiş ve yetersiz kalmıştır. İşin aslı ilgili toplumların Osmanlı'dan ayrılma amacı olduğu için bu talepler karşılsaydı bile sonuçta yine Osmanlı Devleti'nin yıkılışının önlenemeyeceği açıktır.

Bu çalışmada temel inceleme konularından biri olarak milliyetçiliğin Osmanlı İmparatorluğundaki gayrimüslim azınlığa etkileri ele alınmıştır. İslam Hukukunu uygulamakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nda insanlar etnik temellerine göre değil dini inanışlarına göre gayrimüslimler ve müslümanlar olarak tanımlanmaktaydı. 19.yüzyıl'dan itibaren dini duyguların zayıflamasıyla beraber, insanlar kendilerini artık etnik temelde tanımlama yoluna gitmişlerdir. Bu etnik temeldeki tanımlamalar ise Osmanlı İmparatorluğu'nun da sonunu hazırlamıştır.

Bu bağlamda, tezimizde kavramsal bir çerçeve oluşturularak öncelikle azınlık kavramının tanımı, niteliği ve tarihsel gelişimi, bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun ilgili dönemdeki ve genel olarak kendi yapısı içindeki, millet, hukuk ve ekonomik yapısı incelenecek, ardından Osmanlı azınlık unsurları ve bunların nitelikleri hakkında bilgi verilerek Osmanlı sisteminde Tanzimat fermanına kadar ve Tanzimat fermanı sonrasında olmak üzere Osmanlı azınlıklarına yönelik düzenlemelere değinilecektir. Bunun yanında, Islahat fermanı, fermanın içeriği ve azınlıklara etkisi,

Birinci Meşrutiyet dönemindeki azınlıklar politikası, ilgili dönemdeki yasal ve kurumsal düzenlemelere yer verilecektir.

Yoğun çalışma temposuna rağmen eleştiri ve önerileri ile beni yönlendiren, tezin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr Ahmet Bilgin'e, teşekkürü bir borç bilirim.

Bu mütevazı çalışmanın hukukçulara ve uygulayıcılara yararlı olması en içten dileğimdir.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

KABUL VE ONAY	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
KİŞİSEL KABUL	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. AZINLIK KAVRAMI VE TARİHİ GELİŞİMİ.....	5
1.1. Azınlık Kavramı	5
1.2. Azınlık Olmanın Temel Ölçütleri	11
1.3. Azınlık Çeşitleri	11
1.4. Azınlık Hakları	14
1.4.1. Varolma Hakkı	15
1.4.2. Toplanma, Örgütlenme, İfade, Kitle İletişim Araçlarına Ulaşım, Din ve Vicdan Özgürlüğü Hakları.....	15
1.4.3. Eğitim Hakkı	16
1.4.4. Azınlık Dilinin Kullanımı ile İlgili Haklar.....	16
1.4.5. Azınlık Mensuplarının Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Yaşama ve Kamusal İşlere Katılma Hakkı	17
1.5. Tarihsel Açıdan Azınlıklar Konusunun Uluslararası Alandaki Yeri ve Kavramı Belirginleştiren Unsurlar	17
1.6. Ulusçuluk Akımının Azınlıklar Olgusuna Etkisi	20
1.7. İslam Hukukunda Azınlık Kavramı	25
İKİNCİ BÖLÜM.....	30
2. TANZİMATA KADAR OSMANLI DEVLETİNDE AZINLIKLARIN HUKUKİ STATÜSÜ	30
2.1. Osmanlıda Azınlıkların İçinde Bulunduğu Sosyo-Politik Ortam	30
2.1.1. Toplumsal Yapı (Askerî Sınıf ve Reaya)	30
2.1.2. Osmanlı Devletinde Millet Sistemi	34
2.1.3. Osmanlı Devletinde Zimmet Kurumu	39
2.2. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Durumu	42

2.3.	Tanzimata Kadar Osmanlı Devletinde Başlıca Gayrimüslim Topluluklar ..	49
2.3.1.	Ermeniler	50
2.3.2.	Ortodokslar	52
2.3.3.	Protestanlar	54
2.3.4.	Yahudiler	55
2.4.	Tanzimat Fermanı	57
2.4.1.	Tanzimat Fermanını Hazırlayan Koşullar	57
2.4.2.	Tanzimat Fermanının İçeriği ve Azınlıklara İlişkin Getirdiği Hukuki Düzenlemeler.....	61
2.5.	Tanzimat Fermanının Osmanlı Toplumsal ve Siyasal Yapısı Bağlamında Azınlıklar Açısından Değerlendirilmesi	65
2.6.	Tanzimat Döneminde Osmanlı Meclisleri Bağlamında Bir İlk: Modernleşme ve Siyasal Katılma.....	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 73

3.	TANZIMATTAN SONRA OSMANLI DEVLETİNDE AZINLIKLARIN HUKUKİ STATÜSÜ: ISLAHAT FERMANI VE I. MEŞRUTİYET	73
3.1.	Islahat Fermanının Hazırlanışı ve İlanı	73
3.2.	Islahat Fermanının İçeriği ve Azınlıklara İlişkin Düzenlemeler	75
3.2.1.	Rum Milletine İlişkin Hukuki Düzenlemeler	79
3.2.2.	Ermeni Milletine İlişkin Hukuki Düzenlemeler	81
3.2.3.	Protestan Milletine İlişkin Hukuki Düzenlemeler	83
3.2.4.	Yahudi Milletine İlişkin Hukuki Düzenlemeler	84
3.3.	Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Değerlendirilmesi.....	85
3.4.	Kanun-i Esâsi	91
3.4.1.	Kanun-i Esâsî'yi Doğuran Sebepler	92
3.4.2.	Kanun-i Esasi'nin Şekli ve Mahiyeti.....	97
3.5.	Kanun-i Esâsînin Getirdiği Sistem ve İlk Osmanlı Parlamentosu	101
3.6.	İkinci Meşrutiyet ve Azınlıklara İlişkin Getirdiği Hukuki Düzenlemeler .	107
3.6.1.	İkinci Meşrutiyetin İlanı	107
3.6.2.	Meclis-i Mebusanın Açılması ve Azınlıklar	111

SONUÇ..... 118

KAYNAKLAR 123

ÖZGEÇMİŞ..... 123

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
BM	: Birleşmiş Milletler
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Nu.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
MC	: Milletler Cemiyeti
STÖ	: Sivil Toplum Örgütü
UAKÇS	: Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme
UDAD	: Uluslararası Daimi Adalet Divanı
yy	: Yüzyıl

GİRİŞ

Azınlık kavramı, tarihin hemen her döneminde varlığını korumuştur. Deyim yerinde ise, siyasal anlamda insanların örgütlenmeye başlaması yani devlet oluşumları ile birlikte varlık göstermiştir. Azınlık, en basit ya da genel anlamı ile, devletin sınırları içinde çoğunluğa sahip grubun dışında kalan sayıca az olan topluluğa denilmektedir. Çalışma bağlamında da değerlendirileceği gibi bu tanım genel kabul gören ya da bir biçimde durumu netleştiren bir tanım olmasa da azınlık kavramını somutlaştırması açısından kullanılmıştır.

Azınlık kavramı için kimi zaman sayı önemli iken, kimi zaman dinsel ya da kültürel öğeler kimi zamanda ırksal unsurlar bakımından ele alınmıştır. Önceleri yalnızca dinsel veya mezhepsel farklılıklar ifade etmekte kullanılan azınlık kavramı zaman içerisinde dil, ırk vb. farklılıkları da kapsayarak, daha geniş bir anlam ve tanım kazanmıştır. Günümüzün toplum yapısı ve ilişkileri içinde azınlık kavramı karmaşık bir hal almaktadır. Toplumsal yapıyı tahlil etmedeki farklı modeller ve inceleme birimlerinin farklılaşması, azınlık tartışmaların daha da yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Azınlıklar konusunun ülkelerin önemli gündem maddelerinden biri olması günümüzde olduğu kadar geçmişte de önem taşımıştır.

Ülkemizde de neredeyse Lozan'dan bu yana farklı gerekçe ve şekillerde tartışılan azınlıkların hakları ve durumları günümüzde olduğu kadar özellikle Osmanlı devletinde iç ve dış politikanın merkezinde yer almıştır. Bugünden geçmişe bakıldığında ya da çeşitli araştırmalar incelendiğinde, özellikle Osmanlı'nın yaşadığı deneyim sonucunda yukarıda söz edilen azınlıkların tanımlanması konusundaki zorluklara hak vermemek mümkün değildir. Bu konuya biraz daha açıklık getirmek için Osmanlı toplum yapısı hakkında bazı bilgiler vermekte fayda vardır.

Osmanlı devletinin millet sistemi incelendiğinde, devletin kuruluşundan itibaren çok kültürlü ya da çok milletli bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Zaten on sekizinci yüzyıla kadar günümüz ulus devlet formları söz konusu olmadığı ve savaş teknolojileri

yüzünden savaşlar ve sonucundaki ülke fetihleri daha farklı olduğu için çok uluslu bir yapı o dönem için önemli bir sorun teşkil etmemiştir.

Osmanlı devleti özellikle yükselme döneminden itibaren birçok coğrafyadan toprak kazançları elde ettiği için çok uluslu bir imparatorluk yapısına sahip olmaması zaten düşünülemezdi. Bunun yanında Osmanlı'nın kazandığı topraklardaki halka yönelik günümüzdeki anlamıyla asimilasyon politikası olmaması nedeniyle farklılıklar sorun olmamıştır. Bu bağlamda Araplar, Türkler (Müslüman Milleti), Ermeniler, Rumlar, Museviler gibi (Gayri Müslim milleti) Osmanlı'nın millet sistemini oluşturan unsurlardan bazıları olarak karşımıza çıkmaktadır.

İmparatorluk savaşlardan sağlanan ganimetler ve kazanılan toprakları vergiye bağlaması ile gelirlerini elde ettiği için ekonomik açıdan da herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Ayrıca imparatorluğun tarıma dayalı ekonomisi nedeniyle, halka topraklar vergi karşılığında dağıtılmış ve topraklar hükümdarın malı olarak kabul edilmiştir. İşte tüm bu siyasal ve ekonomik nedenler Osmanlı imparatorluğunda yaşayan halkların herhangi bir ayrılıkçı harekete yönelmemesine neden olmuştur.

Ancak 18. yüzyıldan itibaren yaşanan gelişmeler deyim yerinde ise İmparatorluğun sonunu hazırlamıştır. İddialı bir ifade ile o döneme kadar azınlıklar ile ciddi bir sorun yaşamış olan Osmanlı devleti özellikle ulusçuluk akımının, kendi topraklarındaki halkları etkilemesi ile birlikte dağılma sürecini hızlandırmıştır.

Osmanlı için bu süreçteki milat 1789 Fransız İhtilali'dir. Devrim sonrası önce Avrupa sonra da tüm dünyaya yayılan ulusçuluk akımları çok uluslu imparatorlukların parçalanmasında itici bir güç olmuştur. Ulusçuluk akımının tüm dünyayı etkilemesi, artık uluslar arası sistemin ulus devletlerden oluşacağını da habercisiydi. Bu gidişata uyum sağlayamayan imparatorluklar ise yıkılmaktan kurtulamayacaktı.

Bu durumu bir şekilde fark eden Osmanlı yöneticileri hem çöküşü önlemek hem de iç huzursuzluklara son vermek için bazı düzenlemelere yönelmişlerdir. Çalışmanın içeriğinde de sıkça vurgulanacağı üzere, Osmanlı'nın azınlıklar sorunu ve ona yönelik

reform çabaları sadece Osmanlı'nın kendi iradesi ile şekillenen bir durum değildir. Bu dönem aynı zamanda İngiltere, Fransa, Rusya gibi ülkelerin Osmanlı toprakları ve kaynakları üzerinde ekonomik ve siyasi güç mücadelesi yaptıkları bir dönem olmuştur. Bu mücadelede avantaj sağlamak isteyen bu güçler ile hemen her fırsatta Osmanlı azınlıklarını yeni hak talepleri konusunda kışkırtmalardır.

Osmanlı devleti böyle bir ortamda 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı, 1878 Birinci Meşrutiyet ve 1909 II. Meşrutiyeti ilan etmiştir. Bu düzenlemelerin hemen her biri Osmanlı devletinin yıkılmasını önlemek amacını taşımaktadır. Reformlar Batının ulaştığı seviyeye ulaşmak gibi ekonomik ve siyasi amaçları taşısa da asıl odaklandığı konu ulusçuluğun ateşlediği ayrılıkçı hareketleri önlemek ve büyük devletlerin bu konuyu müdahale ederek devletin içişlerine karışmalarını önlemektir.

Bu noktaya kadar yapılan açıklamalar azınlıklar konusunda Osmanlı'nın yaşadığı deneyimin çok kısa bir özeti niteliğindedir. Ancak kanımızca azınlık kavramının karmaşıklığı ve çok boyutluluğu hakkında bilgi vermektedir. İşin aslı azınlıklar konusu sade hukuksal ve siyasi anlamlarla ele alınabilecek bir konu değildir.

Bu bağlamda, ilgili çalışma azınlıklar konusunu Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşanan gelişmeler ekseninde gayri Müslim azınlık merkezli olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunda azınlıkların hukuki durumunun analizinin yapılacağı tezimizin birinci bölümünde kavramsal bir çerçeve oluşturulacaktır. Azınlık kavramının tanımı niteliği ve tarihsel gelişimi incelenecektir. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğunun ilgili dönemdeki ve genel olarak kendi yapısı içindeki, millet, hukuk ve ekonomik yapısına değinilecektir.

İkinci bölümde ise Osmanlı azınlık unsurları ve bunların nitelikleri hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca, Osmanlı sisteminin Tanzimat fermanına kadar olan durumu

değerlendirilecektir. Tanzimat dönemi içinde yaşanan gelişmeler de yine bu bölümün değerlendirme konusu arasındadır.

Üçüncü bölümde ise, Islahat fermanının hazırlanması, ilanı ve sonrasındaki Osmanlı azınlıklarına yönelik düzenlemelere değinilecektir. Bunun yanında, Islahat fermanı, fermanın içeriği ve azınlıklara etkisi gibi konular değerlendirilecektir. Birinci Meşrutiyet dönemindeki azınlıklarla ilgili gelişmeler yine bu bölüm içinde değerlendirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AZINLIK KAVRAMI VE TARİHİ GELİŞİMİ

Bu bölümde, Osmanlıda gayrimüslim azınlıklarla ilgili gelişmeleri doğuran nedenler genel hatları ile incelenecektir. Bu kapsam içinde önce azınlık olgusuna kısaca değinilecek sonrasında ise 19. yüzyıl şartları ve bu sistem içinde Osmanlı devlet yapısı incelenecektir.

1.1. Azınlık Kavramı

Siyaset biliminden sosyolojiye, hukuktan uluslararası ilişkilere kadar birçok disiplinin önemli bir inceleme konusu olan azınlık kavramı köken olarak Latince küçük, az anlamına gelen “minor” kelimesine dayanmaktadır.¹ Kavram sosyolojik açıdan ele alındığında ise, bir topluluk içinde sayısal bakımdan azınlık oluşturan, başat olmayan, çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan gruba verilen isimdir. Ancak geçmişte olduğu gibi günümüzde de azınlık kavramı üzerinde tüm devletlerin kabul ettiği hukuksal bir tanım bulabilmek son derece zordur.² Belli bir kavram altında somutlaştırılamaması, mevcut ayrımın belirlenememesi beraberinde sorunların da gelmesini kaçınılmaz kılmaktadır.³ Tanım eksikliğine birçok neden ileri sürülmüş ve bugün de sürülmeye devam edilmektedir.

Azınlıkların haklarını düzenleyen çeşitli uluslararası belgeler olmasına rağmen üzerinde anlaşma sağlanmış bir azınlık tanımı yoktur. Evrensel kabul görmüş bir tanımlama bulunmaması, azınlıkların korunması ve uluslararası alanda değerlendirilmesi bakımından önemli bir sorun teşkil etmekte, yapılan düzenlemelerin bir nevi suistimallere de kapı aralayabileceği düşüncesini doğurmaktadır.

¹ Ayşe Füsün Arsava, **Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. maddesi Işığında İncelenmesi**, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, 1993, s.41.

² Hakan Taşdemir ve Murat Saraçlı, “Avrupa Birliği ve Türkiye Perspektifinden Azınlık Hakları Sorunu”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, Cilt 2, No: 8, 2007, s.26.

³ Malcolm N.Shaw, “The Definition of Minorities in International Law”, Ed; Prof. Yoram Dinstein, **The Protection of Minorities and Human Rights**, Netherlands, Martinus Nijhoff Publishers, 1992, s.7.

Egemenlik haklarının ve ulusal birliklerinin tehlikeye gireceği endişesi içinde devletler, kendilerini yükümlülük altına sokacak evrensel tanımlamalardan kaçınmışlardır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesinin Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu raportörü Francisco Capotorti, kavramın tanımlanamamasını teknik zorluklardan daha çok, devletlerin hukuki bir tanımla kendilerini bağlamaktan çekinmelerinin yanında, farklı çıkarlar nedeniyle ortak bir tanım üzerinde anlaşamamalarına bağlamaktadır.⁴

Bir diğer görüş, devletlerin hukuksal bir azınlık tanımıyla kendilerini bağlamak istememelerini, her devletin kendi politik çıkarları doğrultusunda ülkelerinde azınlıkların varlığını reddetme ya da varlığını kabul ettikleri azınlıkların statüsünü dar yorumlama eğilimlerine dayanak olarak gerekçelendirmiştir.⁵

Belirli bir tanımın olmaması nihayetinde devletlere kendi ülkelerinde azınlık bulunduğunu yok sayma ya da azınlık statüsünü dar yorumlama imkanı yaratmaktadır. Böylece ilgili devletler azınlıklara ilişkin uluslararası sözleşmeleri imzalarken, kendilerinin azınlık kavramını nasıl tanımladıklarına ya da hangi grupları azınlık olarak kabul ettiklerine ilişkin çekinceler sunabilmektedirler.

Capotorti'nin yaptığı çalışmalar sonucu azınlık kavramına ilişkin bir tanım oluşturmaya çalışmış ve bu tanım uygulamada en çok benimsenen tanım olarak değerlendirilmiştir. Capotorti'nin tanımına Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nce de benimsendiği haliyle geliştirilen bir yorumda, bir devletin ülkesinde azınlıkların var olup olmadığına o devletin kendisinin karar veremeyeceği ileri sürülmüştür.⁶

Aslında azınlık haklarıyla ilgili uluslararası sözleşmeler, azınlık kavramını açıkça tanımlamasa da, nihayetinde içeriklerinden ırksal, etnik, dinsel, dilsel, ulusal

⁴ Francisco Capotorti, **Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities**, New York, United Nations Study Series No. 5, 1991, s. 10.

⁵ Ayşe Özkan, "Avrupa Birliği ve Azınlık Hakları", **Avrasya Dosyası**, Cilt 10, Sayı 2, Ankara, Asam Yayınları, 2004, s.193.

⁶ Erol Kurubaş, **Asimilasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı**, 2.Baskı, Ankara, Asil Yayın Dağıtım, 2006, s.31.

gibi ifadelerle neyin anlaşılması gerektiği hakkında temel belli başlı ipuçları vermektedir. Hukuki metinlerde ise, bu azınlık türleri dışında tarihi azınlık, klasik azınlık, gönüllü azınlık, gönülsüz azınlık, zoraki azınlık, yeni azınlık, sosyal azınlık, statik azınlık, dinamik azınlık, yerleşik azınlık, blok azınlık, dağıtım azınlık, sınır azınlıkları, bitişik azınlık, işbirlikçi azınlık, ayrılıkçı azınlık, üst ekonomik sınıf azınlığı, alt ekonomik sınıf azınlığı gibi listeyi uzatan çok sayıda azınlık sınıflandırmasına rastlamak mümkündür.⁷

Bozkurt'a göre azınlıklar, belli bir ülkede yaşan ve birbirlerine karşı ortaklık bilinci ile ırksal, dilsel, dinsel, kültürel açılardan bağlı olan ve kendilerini, o ülkede yaşayan çoğunluğa nazaran bu bakımlardan farklı hisseden gruplardır. Aslında, azınlıklar tarih boyunca her zaman var olmuşlardır. Ancak, ülke içinde çoğunluğu teşkil eden gruplarla birlikte aynı devletin vatandaşı olmalarına rağmen çoğu zaman bazı haklardan mahrum bırakılmışlardır.⁸

Bir başka açıdan ise azınlık, “Çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan, sayısal açıdan ise genelde daha az ya da küçük olan toplumsal gruplardır. Kendini çoğunluktan farklı hissetmenin yanı sıra çoğunluk tarafından ezildiği kanısını taşıyan gruptur”. Bu tanımla ilgili üzerinde önemle belirtilmesi gereken konu ise, azınlığın “sayı” olarak az olması değil kendisini “baskı” altında algılama durumudur. Hukuksal bakımdan bir ülkenin vatandaşı olan azınlıkların statüsü, Norveç'te Sami azınlıklarında olduğu gibi⁹ ulusal, ya da Türkiye'de olduğu gibi uluslararası antlaşmalarla belirlenir.¹⁰

⁷ J.A.Laponce, **The Protection of Minorities**, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1960, s.9.

⁸ Gülnihal Bozkurt, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 44, Sayı 1, Ankara, 1995, s. 49.

⁹ Kendini azınlık hissedenin azınlık olduğuna ifade eden Sami meclis yasasında yer aldığı haliyle “Kendini Sami hisseden kişi Sami'dir”. Olgun Akbulut, **Barış İçinde Yaşamın Hukuki Zemini**, İstanbul, Oniki Levha Yayıncılık, 2008, s. 45-46.

¹⁰ Baskın Oran, “Lozan'ın “Azınlıkların Korunması” Bölümünü Yeniden Okurken”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 49, Sayı 3, Ankara, 1994, s. 284.

Yine Uluslararası İlişkiler Sözlüğü'nde azınlıklar "İçinde yaşadıkları toplumda nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan gruptan, din, dil, etnik köken vb. açılarından farklı özellikler gösteren topluluk" şeklinde açıklanmaktadır.¹¹

Azınlıklarla ilgili sorunlar sadece kavramsal açıdan değil uluslararası hukuk alanında da önemli bir konudur. Hukuksal bakımdan kesin bir azınlık tanımlanmamasına siyasi nedenler de gösterilmektedir. Azınlık tanımını ve haklarını uluslararası hukuk çerçevesinde biçimlendiren çeşitli girişimler mevcuttur. Bu girişimlerin tümünü sunmak ya da detaylı bir incelemede bulunmak çalışmamızın kapsamını fazlasıyla aşacağı için, önemli görülen bazı dönüm noktalarını sunmakta fayda vardır.

İlk azınlık tanımlaması 1935 yılında bir danışma görüşünde, Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'nca yapılmıştır. Buna göre azınlık "bir devlette yerleşmiş bulunan ve nüfusu ayrı bir ırk, dil ya da dinden oluşan toplumsal gruplar"ı ifade etmektedir.¹² Bu tanım genel olarak kabul görmeye birlikte farklı dönemlerde, farklı kişi, kurum ve kuruluşlar tarafından yapılan değişik tanımlarda bu tanıma ilaveler yapılmış ve tanım genişletilip daha net bir şekilde azınlık kavramı ifade edilmeye çalışılmıştır.

Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi (MSHS)'nin 27.maddesindeki terimlere açıklık getirmek ve maddede tanınan haklara etkinlik kazandırabilmek amacıyla bu madde çerçevesinde hazırlanan ve 1977 yılında tamamlanıp Alt Komisyon tarafından kabul edilen Capotorti raporunda teklif edilen hukuki açıdan öne çıkan bir azınlık tanımı yer almaktadır¹³. Capotorti, MSHS'nin 27.maddesinde yer alan ilkeler doğrultusunda azınlık kavramının etkinliği ve uygulanabilirliğine ilişkin birkaç devletin görüş ve fikirlerini aldıktan sonra bu tanımı oluşturmuştur. Capotorti'nin önerdiği tanımda azınlık;¹⁴

¹¹ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, İstanbul, Der Yayınları, 2005, s. 103.

¹² Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk**, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2005, s. 184.

¹³ Süleyman Sırrı Terzioğlu ve Bahadır Bumin Özarslan, "Türkiye'nin Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Azınlıklar Sorunu", **Avrasya Dosyası**, Cilt 11, Sayı 1, 2005, s. 113.

¹⁴ Capotorti, **a.g.e.**, s.96.

“bir devletin nüfusunun geri kalanına göre sayıca az olan, egemen konumda bulunmayan, nüfusun geri kalanından farklı etnik, dinsel ya da dilsel özelliklere sahip ve kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini korumaya yönelik üstü örtülü de olsa bir dayanışma duygusu gösteren bu devletin vatandaşı olan bir gruptur.”

Ancak bu tanımlama sürekli tartışılmıştır. Özellikle azınlıklar tanımlanmasındaki sayı olarak az olanların azınlık diye tanımlanması tartışılmaktadır. Yani farklı anlatmak gerekirse azınlıkların belki sayıca az olduklarından dolayı değil güçten uzak olmaları sebebiyle zayıflatılması öne sürülmektedir.

Capotorti'nin önerdiği tanımın ardından, Alt Komisyon çalışmalarında öne çıkan bir diğer tanım Kanadalı üye Jules Deschenes'in 1985'te sunduğu azınlık tanımıdır. Capotorti'nin tanımıyla benzerlik taşıyan bu tanıma göre azınlık;¹⁵

“bir devletin; sayısal olarak azınlık oluşturan ve o devlette egemen konumda bulunmayan, nüfusun çoğunluğundan farklı etnik dinsel, ya da dilsel özelliklere sahip, birbirleriyle dayanışma duygusu içinde, üstü örtülü de olsa, varlıklarını sürdürmek için ortak bir istekle yönelmiş ve amacı çoğunluk ile fiili ve hukuki eşitlik elde etmek olan bir grup vatandaşıdır.”

Ancak yapılan bu tanım denemeleri sonuçsuz kalmış ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 18 Aralık 1992'de 47/135 sayılı kararı ile kabul ettiği “Ulusal ya da Etnik, Dinsel Ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildirge”de azınlık tanımına yer verilmemiştir. 47/135 sayılı Birleşmiş Milletler Bildirgesi 27.maddede sıralanan azınlıklar listesine “ulusal” azınlıkları eklemek dışında, tanıma ilişkin açıklayıcı bir kural getirmemektedir. Azınlık tanımında olduğu gibi etnik, dinsel, dilsel sıfatlı azınlıkların tanımında da sorunlar vardır.¹⁶

Günümüzde azınlık haklarıyla ilgili olarak uluslararası hukuk çerçevesindeki en önemli belgeler şunlar kabul edilmektedir: AGİK Kopenhag Belgesi (26.06.1990)

¹⁵ Naz Çavuşoğlu, **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları**, İstanbul, Su Yayınları, 2001, s. 36.

¹⁶ Çavuşoğlu, **a.g.e.**, s.38.

Birleşmiş Milletler bünyesinde hazırlanan Ulusal ya da Etnik Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişi Hakları BM Bildirgesi (18.12.1992), Avrupa Konseyi bünyesinde hazırlanan Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme (10.11.1994).¹⁷ Azınlık haklarının korunması bakımından en önemli uluslararası anlaşma Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesidir. Bu çeşitli belgeler, azınlık grup mensuplarının sadece dinsel, dilsel, kültürel ve farklı etnik kökenli kimliklerine saygı gösterilmesinin önemini vurgulamasının yanı sıra onların bu farklılıklarının korunması ve geliştirilmesi hakkında uygun önlemler alınmasını da dile getirmiştir.

Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. maddesi etnik, dilsel ve dini azınlıkların doğrudan korunmasını sağlamaya çalışan, günümüz uluslararası hukukundaki temel hüküm olarak azınlıklar için özel bir öneme sahiptir. 27. madde aşağıdaki gibidir:¹⁸

“Etnik, dini veya dile dayalı azınlıkların bulunduğu devletlerde, bu azınlıklara mensup kişilerin, grubun diğer üyeleriyle birlikte, toplu olarak kendi kültürlerini yaşama, kendi dinlerinin gereği ibadet etme veya kendi dillerini kullanma hakları engellenemez”.

Bu belge azınlıkların haklarını güvence altına alan genel nitelikli tek hüküm olma özelliğini taşımaktadır. Uluslararası hukuk metinleri azınlık haklarını bireysel haklar olarak formüle etmişlerdir. 27. maddedeki bu formülasyonun ardında esas olarak, azınlık haklarının kolektif korunmasının bazı devletlerde milli birliği tehdit edici unsur olarak görülmesi yatmaktadır.¹⁹

Azınlıkların uluslararası ve ulusal alandaki statüsünün ne olduğu sorusuna gelindiğinde, öncelikle bu konu devletlerin işi olarak görülmektedir. Ancak bu anlayış

¹⁷ Çavuşoğlu, **a.g.e.**, s.40.

¹⁸ Javaid Rehman, “Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları”, **Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslar arası Hukukta Azınlık Hakları**, (ed) İbrahim Ö. Kaboğlu, İstanbul, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi Aras Yayıncılık, 2002, s.108.

¹⁹ Sultan Tahmazoğlu Üzeltürk, “Bölgesel Veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı ve Türkiye”, **Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslar arası Hukukta Azınlık Hakları**, (ed) İbrahim Ö. Kaboğlu, İstanbul, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, Aras Yayıncılık, 2002, s.148.

hem uluslararası sistem değişiklikleri hem de küreselleşme ve Avrupa'nın bütünleşme sürecinde ulus devletin dönüşümü ile bağlantılı olarak son zamanlarda değişime uğramıştır.²⁰ Bu değişme sürecinde elbette ki ulusal ve uluslararası politik sistem içindeki gelişme ve değişimler etkili olmuştur. Günümüzde çoğulculuk, katılımcı demokrasi gibi olgular azınlıklar kavramının yeni boyutlarda tartışılmasına neden olmaktadır.

1.2. Azınlık Olmanın Temel Ölçütleri

Bu noktaya kadar yapılan azınlık tanımları ekseninde azınlık olmanın bazı unsurlarını belirlemekte fayda vardır. Bir grubun ya da topluluğun “azınlık” olarak adlandırılabilmesi için belli kriterlere sahip olması gerekmektedir. Capotorti'nin tanımında belirlediği unsurlar göz önüne alındığında, herhangi bir grup sadece farklı olduğu ya da ulusu oluşturan başat unsur olmadığı zannıyla azınlık olduğu iddiasında bulunamaz. Söz konusu grubun “azınlık” olarak anılması için sahip olması gereken temel unsurlar; farklılık, sayısal açıdan az olma, başat (dominant) olmama, vatandaş (yurttaş) olma ve öz bilince (azınlık bilinci) sahip olmak şeklinde sıralanabilir.²¹ Azınlık olmanın ana öğeleri olarak belirtilen bu koşullardan ilk dördü azınlık olmanın nesnel koşulları, beşinci ve son koşul ise azınlık olmanın öznel koşulu olarak nitelendirilmekte olup, bir ülkede bu koşulların tümünü taşıyan bireyler varsa o ülkede azınlığın da olduğu kabul edilmektedir.²²

1.3. Azınlık Çeşitleri

Azınlık çeşitleri arasında net bir ayırım yapabilmek mümkün olmamakla beraber etnik, dinsel, dilsel ve ulusal azınlıklar olarak sınıflandırma yapılabilir.

²⁰ Christian Grellois, “Sentez Raporu: Azınlık Hakları”, **Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslar arası Hukukta Azınlık Hakları**, (ed) İbrahim Ö. Kaboğlu, İstanbul, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi Aras Yayıncılık, 2002, s.390.

²¹ Tülin Yanıkdağ, “Azınlık Kavramı ve Azınlık Hakları”, 20/04/2010, www.bilgesam.com/tr, (Erişim Tarihi: 06/05/2010)

²² Taşdemir ve Saraçlı, **a.g.m.**, s.26.

Fransız İhtilali'nin günümüze kazandırdığı ulusçuluk, ulusalcılık gibi akımların ortaya çıkışına kadar, “din” kavramı toplumlara yön veren en önemli unsurdu. Bu açıdan bakıldığında, en eski azınlık gruplarının baskın özelliğinin “din” olduğu ve dolayısıyla en eski azınlıkların da “dini azınlıklar” olduğu belirtilmektedir.²³ Ancak kişilerin ya da toplumların din değiştirebildikleri, bu nedenle azınlık statüsünden çıkabilmelerinin kendi iradeleriyle mümkün olabileceği, din kavramının çok geniş yorumlamaya müsait olabileceği gibi etkenler göz önüne alınırsa, azınlığı sadece din ekseninde belirlemenin yeterli olamayacağı anlaşılmaktadır.

İkinci grup ise, etnik azınlıklardır. Etnik azınlık belirsiz bir şekilde de olsa ortak bir kökeni paylaşan; çeşitli kültürel, tarihsel ve toplumsal bağlardan oluşan kimlik özelliklerine sahip fakat belirli bir siyasal niteliği bulunmayan azınlık durumundaki gruplardır. Etnik bir grup, yaşamakta olduğu ülkedeki çoğunluktan farklı bir etnik kökene sahipse ve egemen durumda değilse azınlık olarak kabul edilebilir. Anthony Smith, “The Ethnic Origins of Nation” adlı çalışmasında bir azınlık grubunun etnik azınlık olarak değerlendirilebilmesi için sahip olması gereken altı özelliğe dikkat çekmektedir. Bu özellikler; kolektif bir özel ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı kılan bir yerde birkaç unsur, özel bir yurtla kurulan/kurulacak bağ, nüfusun önemli bir kesimi arasında dayanışma duygusudur.²⁴

Dilsel azınlık; resmi dilden farklı olan ancak resmi ya da çoğunluk dilinin diyalektiği olmayan azınlık grubudur. Dünya üzerinde farklı dilleri konuşmaları nedeniyle azınlık olarak kabul edilen topluluklar da bulunmakla birlikte, konuşulan her dilin de azınlığı belirleyen unsur olarak kabul edilmesi olanaklı görülmemektedir. Dil azınlıklarının tespiti ancak dil biliminin yöntemleriyle mümkündür. Bunun yanında, farklı dilleri konuşan grupların dilsel azınlık olarak kabul edilip edilemeyeceği konusu halen tartışılmaktadır. Dilsel azınlıkları belirlemede kullanılacak ölçütler, Avrupa Konseyi'nin kabul ettiği Bölgesel Diller ya da Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'nın 1.maddesinde belirlenmiştir. Söz konusu maddeye göre azınlık dili, bir ülkede yaşayan sayıca az olan bir grubun geleneksel olarak kullandığı, o ülkenin resmi dil ya da

²³ Yanıkdağ, a.g.m.

²⁴ Yanıkdağ, a.g.m.

dillerinden farklı dilleri ifade eder. Aynı madde resmi dil ya da dillerin diyalektleri ile göçmen dilleri ve bölgesel dilleri azınlık dili olarak kabul etmemiştir.²⁵

Dördüncü ve son azınlık türü ise “ulusal azınlıklar” dır. Bu kavram I.Dünya Savaşı’ndan sonra devletlerarası hukuk literatürüne girmiş olup, genel olarak kendi milli özellikleri, geçmişi, kültürü ya da dili olan grupları ifade eder. Ulusal azınlığın tanımı Parlamenter Asamble’nin 1993 tarihli Ek Protokol Önerisi’nde de yer almıştır. Buna göre ulusal azınlık;

- Bir devletin ülkesinde ikamet eden ve o devletin vatandaşı olan,
- O devletle eskiden beri süregelen sıkı ve sürekli bağlarını koruyan,
- Ayırt edici etnik, kültürel, dinsel ya da dilsel özellikler gösteren,
- O devletin ya da devletin bir bölgesinin geri kalan nüfusundan sayıca az olmasına rağmen, yeterli derecede temsil edilen,
- Kültürleri, gelenekleri, dinleri ya da dilleri dâhil olmak üzere ortak kimliklerini oluşturan öğeleri hep birlikte koruma kaygısıyla yönlenen,

kişiler grubudur.

Ulusal azınlığı kısaca akraba devleti bulunan azınlık grubu olarak tanımlayanlar da mevcuttur. Ulusal azınlığa örnek olarak; Almanya’daki Danimarkalılar, Bulgaristan’daki Türkler ya da Polonya’daki Almanlar verilebilir. Ancak ulusal azınlığa ilişkin en önemli hukuki belge olma özelliğini koruyan “Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme” ye göre ulusal azınlık, akraba devleti bulunan azınlığı değil, toprakları üzerinde yaşayan dinsel, dilsel ve etnik azınlıkları kapsayan azınlıkları ifade etmektedir.²⁶ Bu cümleden olarak, herhangi bir devlete sahip olmayan Korsikalılar veya Basklar ulusal azınlık değil “etnik azınlık” olarak kabul edilmektedir.

²⁵ Çavuşoğlu, a.g.e., s.42.

²⁶ Yanıkdağ, a.g.m.

1.4. Azınlık Hakları

Dünya tarihindeki ilk azınlık hakları 1849 yılında Macar danışma meclisi tarafından oluşturulmuştur. Etnik, dini, dilsel azınlıklar ve yerel hakları konu alan azınlık hakları, uluslararası insan hakları hukukunun tamamlayıcı bir parçasıdır. Çocuk hakları, kadın hakları ve sığınmacı haklarında olduğu gibi azınlık hakları da toplumda baskın öbeğe göre dezavantajlı olan özel öbeklerin korunmasını amaçlamaktadır.²⁷ Azınlık hakları, bir devlet sınırları içerisinde yaşayan, o devlet içindeki asıl ulustan başka uluslara bağlı olan azınlığın hakları olarak tanımlanmaktadır.²⁸

Azınlıkları, varlıklarına yönelen en büyük tehditten koruyan ilk antlaşma, BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'dir. Azınlık haklarını düzenleyen temel insan hakları standartları; Uluslararası Sivil ve Politik Haklar Anlaşması (Madde 27), Birleşmiş Milletler'in ulusal, etnik, dini ve dilsel azınlıklara üye kişilerin haklarına ilişkin açıklaması, iki Avrupa Konseyi antlaşması (Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi ve Bölgesel ve Azınlıktaki Dilleri Koruma Antlaşması) ve 1990 tarihli AGİT Kopenhag belgesidir.

Azınlık hakları; varlığın korunması, ayrımcılık ve işkenceyle savaşım, kişi haklarının korunması ve geliştirilmesi ile politik yaşama katılma konularını kapsamaktadır. Birçok ülke, azınlık haklarının korunması amacıyla özel yasalar çıkarmış ve ombudsmanlık kurumları oluşturmuşlardır. Macar Ulusal ve Etnik Azınlık Hakları Parlamenter Kurul Üyeliği, bu oluşumlara örnek olarak verilebilir.²⁹

II. Dünya Savaşı'ndan sonra bireylere tanınan haklarda olduğu gibi azınlıklara tanınan haklarda da büyük gelişmeler olmuştur. Bu dönemdeki klasik yaklaşım, azınlıkların evrensel insan haklarından faydalanması yönündedir. Ancak zamanla, azınlıklara farklı haklar tanınması yönünde görüşler ortaya çıkmıştır. Bu düşüncenin asıl

²⁷ Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları, Vikipedi, http://tr.wikipedia.org/wiki/Az%C4%B1nl%C4%B1k_haklar%C4%B1 (Erişim Tarihi: 06/05/2010)

²⁸ Ejder Yılmaz, **Hukuk Sözlüğü**, Ankara, Yetkin Yayınları, 2002, s.118.

²⁹ Azınlık Hakları, Vikipedi, http://tr.wikipedia.org/wiki/Az%C4%B1nl%C4%B1k_haklar%C4%B1 (Erişim Tarihi: 06/05/2010)

sebebinin ise etnik çatışmalardan doğan krizleri yönetmek ve istikrarı sağlamak olduğu söylenebilir.³⁰

Yapılan açıklamalardan sonra azınlık haklarını temelde beş başlık altında toplamak mümkündür.

1.4.1. Varolma Hakkı

Varolma hakkı, bütün bireylerin doğuştan gelen en temel haklarından biridir. Bu da Azınlıkların yaşadıkları devlet sınırlarında fiziksel varlıklarını sürdürebilme, yaşam haklarının korunmasını gerektirmektedir. Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmenin 5 inci maddesi de bu konuda hükümler içermekte, azınlıkların kendi kültürlerini, kimliklerini, geleneklerini yaşatmaları için devletlerin gerekli önlemleri alması gerektiğini vurgulamaktadır. Aynı sözleşmenin 16 ncı maddesinde azınlıkların yaşadığı bölgelerde nüfus oranlarını değiştirecek uygulamalardan kaçınılması öngörülmüştür.³¹

1.4.2. Toplanma, Örgütlenme, İfade, Kitle İletişim Araçlarına Ulaşım, Din ve Vicdan Özgürlüğü Hakları

Toplanma, örgütlenme, ifade, kitle iletişim araçlarına ulaşım, Din ve Vicdan Özgürlüğü Hakları Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmenin 7, 8 ve 9 uncu maddelerinde ve AGİT Kopenhag Belgesi'nin 32 ncı maddesinde düzenlenmiştir. Kitle iletişim araçlarına ulaşım hiç şüphesiz bu hakların en önemlilerinden biridir. Zira bu hakkın kısıtlanması, dolaylı olarak ifade ve düşünme hakkına da engel olmaktadır. Konuya ilişkin Avusturya'da yaşayan Sloven azınlık tarafından AİHM'de açılan bir davada; Avusturya Yayın Kuruluşu'nun tekeli nedeniyle özel yayın istasyonlarının işletilmesinin yasak olması, söz konusu yayın kuruluşunda da

³⁰ Çavuşoğlu, a.g.e., s.83.

³¹ Numan Dalyancı, "Avrupa Birliğinin Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Etkileri" Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Ana Bilim Dalı, Avrupa Birliği Hukuku Bilim Dalı, 2006, s. 44.

azınlık temsilcilerinin bulunmaması, azınlıklara yönelik yapılan yayınların yetersiz oluşu AIHS'nin 10 uncu maddesine aykırı bulunmuştur.³²

1.4.3. Eğitim Hakkı

Azınlık mensuplarına; çocuklarına, kendi dil ve kültürlerini öğretme, kendi özel eğitim kurumlarını açma, azınlık dilini öğretme hakkı tanınmıştır. Bu hakları Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmenin 12, 13 ve 14 üncü maddelerinde düzenlemiştir.³³ Yine AGİT bünyesindeki Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nin yaklaşık dört yıllık çalışma sonucu hazırladığı Ulusal Azınlıkların Eğitim Haklarına İlişkin Lahey Tavsiyeleri ile bu tavsiyeleri açıklamak amacıyla oluşturulan Lahey Tavsiyeleri Açıklayıcı Notu azınlıkları eğitim hakkını korumaya yönelik çıkarılan önemli belgelerdir.

1.4.4. Azınlık Dilinin Kullanımı ile İlgili Haklar

Bölgesel Diller ya da Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'nın 1 inci maddesinde azınlık dili; "Bir devletin belirli bir bölgesinde, o devletin geriye kalan nüfusunun sayıca daha küçük bir grup oluşturan vatandaşları tarafından geleneksel olarak konuşulan ve devletin resmi dillerinden farklı olan diller" olarak tanımlanmıştır.

Azınlık dilinin kullanımı ile ilgili yapılan uluslararası düzenlemeler uyarınca, özel ve kamusal alanlarda azınlık dilinin kullanımı serbesttir. Azınlığa mensup kişinin tutuklanması halinde kendisine anladığı dilde açıklama yapılması, gerekirse ücretsiz olarak bir çevirmen temin edilerek, savunma hakkının kullanılmasını gerektirmektedir. Azınlıkların yoğun oldukları bölgelerde talep olması şartına bağlı olarak geleneksel yerel adlar, sokak isimleri, kamuya yönelik topoğrafik işaretlerde azınlık dili kullanılabilir.

Azınlıkların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde azınlık dilinde yayın yapan radyo istasyonu, televizyon kanalı ve gazetenin kurulması, devlet tarafından güvence altına

³² Dalyancı, **a.g.e.**, s. 44-46.

³³ Dalyancı, **a.g.e.**, s. 46-47.

alınacaktır. Elbette bu hakların hiçbirisi, ulusal bütünlük ve toprak bütünlüğünü bozma amacı ile kullanılmayacaktır.³⁴

1.4.5. Azınlık Mensuplarının Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Yaşama ve Kamusal İşlere Katılma Hakkı

Azınlıkların ırk, dil ve benzeri nedenlerle her hangi bir ayrıma tabi tutulmadan kamusal işlere katılma hakkı vardır. Bu hakka ilişkin düzenlemelere UAKÇS, AGİT Kopenhag Belgesi'nde yer verilmiştir. Azınlıkların kamusal işlere etkili katılımı barış ve demokratik toplumun temel şartıdır. Bu haklar, oy verme, seçilme, yönetime katılma, dernek kurma, ifade özgürlüğü, seçim barajlarının, azınlığın siyasi temsilini engellemeyecek şekilde düzenlenmesi gibi haklardır.³⁵

1.5. Tarihsel Açıdan Azınlıklar Konusunun Uluslararası Alandaki Yeri ve Kavramı Belirginleştiren Unsurlar

Bugün bize çok doğalmış gibi gelen “azınlık” kavramı nispeten yenidir ve ancak 16. yüzyıldaki Reform hareketinden bu yana kullanılmaktadır.³⁶ Antik ve ortaçağlarda azınlık kavramı yoktu. Ortaçağda Kilise'nin çok kuvvetli olması herhangi bir azınlık olgusunun oluşmasını engelliyordu. Sadece, Yahudiler fiilen dinsel azınlık grubuydu; ama seslerini duyuracak güçten tamamen yoksun oldukları ve tamamen dışlandıkları için “azınlık” olarak algılanmıyor, sadece aşağılanıyorlardı.³⁷

Azınlıkların uluslararası alanda korunması, 17. yüzyılda, dini ve etnik azınlıkların korunmasına ilişkin maddeler içeren ve Avrupa'nın temel siyasi ve toprak konularını düzenleyen anlaşmalarla başlamıştır.³⁸ Azınlık kavramının oluşabilmesi için,

³⁴ Dalyancı, **a.g.e.**, s. 47-49.

³⁵ Dalyancı, **a.g.e.**, s. 50.

³⁶ Baskın Oran, **Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 9.

³⁷ Oran, **a.g.e.**, s. 9.

³⁸ Hüseyin Kalaycı, **Stratejik Öngörü 2023: Avrupa Birliği'nde Azınlıklar ve Mikro Milliyetçilik**, Ankara, ASAM Yayınları, 2006, s. 6.

Kiliseye karşı çıkacak bir Luther'i beklemek gerekecekti ve ilk azınlık kavramı olan "Dinsel Azınlıklar" böylece Reformasyon'la doğdu.³⁹

Daha sonra da diğer azınlık türleri ortaya çıkmış ve onları korumak için uluslararası hukukta çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. 1648 Vestfalya Antlaşması⁴⁰,nda devletler, dindaşlarını, onların kendi devletleriyle olan çatışmalarda desteklememeyi taahhüt ediyorlardı.⁴¹ Bu antlaşma, Otuz Yıl Savaşları ile Katolikler ve Protestanlar arasındaki savaşı sona erdirmiş ve dünyanın milli devletlere bölünmüş bir yapı oluşturduğunu kabul ederek modern anlamda uluslararası ilişkilerin başlangıcı sayılmıştır.

19. yüzyıla gelindiğinde azınlıklar konusunda Fransız Devrimi sonrası "dinsel" azınlıkların korunmasından "ulusal" azınlıkların korunmasına geçiş süreci başlamış, ve milliyetçilik ilkeleri sonucu Ulus Devlet'in doğuşuna dair önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır.

Ulusal azınlığın kavram olarak mevcudiyeti ve tanınmasının başlangıcı olarak 1815 Viyana Kongresi kabul edilmektedir.⁴² Viyana Kongresi ile milliyet, din, kültür gibi kavramlar göz önüne alınmadan hanedan menfaatlerine göre Avrupa haritasının yeniden tanzimine ilişkin keyfi görülebilecek kararlar alınmıştır. Buna karşılık kabul edilen kararların devletlerarası hukukun gelişmesinde büyük önemi olmuştur.⁴³ Bu bağlamda, ulusal azınlıklar konusunun Avrupa gündemini Viyana'dan beri meşgul ettiği söylenebilir.⁴⁴

³⁹ Baskın Oran, **Küreselleşme ve Azınlıklar**, Ankara, İmaj Yayınları, 2001, s. 66.

⁴⁰ "Vestfalya Barış Antlaşması ile Ausburg Din barışı yeniden teyit edilmekle birlikte Papalık milli kiliselere , Roma Germen İmparatorluğu küçüklü büyüklü Alman İmparatorluklarına dönüşmüştür." Coşkun Üçok, **Siyasi Tarih Dersleri** , Ankara, Güney Matbaacılık,1949, s. 35, 37-38.

⁴¹ Gözde Kılıç Yaşın, "Avrupa Birliği'nin Azınlık Anlayışı", TUSAM, <http://www.turkatak.gen.tr/index.php?option=content&task=view&id=305&Itemid=37>(Erişim Tarihi: 06/05/2010)

⁴² Kalaycı, **a.g.e.** s.6.

⁴³ Üçok, **a.g.e.**, s.143.

⁴⁴ Tove H. Malloy, " National Minority 'Regions' In the Enlarged European Union: Mobilizing for Third Level Politics ?", **European Centre for Minority Issues Working Paper**, Flensburg, Sayı 24, Temmuz 2005, s. 13.

Viyana’da imzalanan anlaşmaların azınlıkların dini topluluklar değil de ulusal topluluklar olarak tanımlandığı ilk anlaşma olması nedeniyle, azınlık haklarının evrimi açısından bir nevi dönüm noktalarından biri olduğu değerlendirilmektedir. Toprak paylaşımı sonucu oluşturulan halkların dini özgürlüklerine yönelik güvencelere ek olarak medeni ve siyasi haklar da kısmen oluşmaya başlamıştır. Viyana anlaşmalarının yapıldığı sıralarda egemenliğin Prenslere değil halka verilmesi yönünde bir değişim söz konusudur. Böylece azınlıkları yeni toprak düzenlemeleri yoluyla kitle politikasına dahil etme süreci başlamış, siyasal birlikler kurma eğilimi ile aynı zamanda azınlık topluluklarının egemen ulusal, kültürel ve dinsel gruplar bünyesinde eritilmesine yönelik politikalar da kendini göstermiştir.⁴⁵

17 ve 18. yüzyılda azınlıklara verilen haklar bu dönemin Avrupa’sında devletler arasındaki güç dengesi hesaplaşmaları ve din merkezli yapılanmanın etkisi altında tanınmıştır. 19.yy’a gelindiğinde siyasal düzenlemeler yerine, egemen devletlerin durumundan memnun olmayan yeni oluşturulmuş devletçikler üzerinde yaşayan dini topluluklara inançlarına yönelik sağladıkları haklar olarak ortaya çıkmış, zamanla din eksenli bu yapılanma kademe kademe ulusçuluk olarak Avrupa’nın yönetim tarzı ve karakterini belirlemeye başlamıştır.⁴⁶

Parçalanan imparatorluklardan oluşturulmuş ve gittikçe sayıları artmakta olan ulus devletler, uluslararası arenada önemli sorunlar teşkil etmeye başlamış, uluslararası politikada yaşandığı gibi azınlıklara ilişkin olarak da 19.yy ciddi dönüşümlere sahne olmuştur. Azınlık kavramına din merkezli hakim bakış açısı yerine artık ulusal azınlık kavramı dünya siyasetine yerleşmiştir.

Artık dönem ulus devletlerin temel aktör olduğu bir sürece işaret etmektedir.⁴⁷ Özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun batısında Balkanlarda ulusal azınlık hakları

⁴⁵ Jennifer Jackson Preece, **Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus Devlet Sistemi**, Çev.Ayşegül Demir, İstanbul, Donkişot Yayınları, 2001, s. 75.

⁴⁶ Levent Ürer, “**Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları**”, İstanbul, Derin Yayınları, 2003, s.53.

⁴⁷ Preece, **a.g.e**, s.77.

sorunu büyük güçlerin dayatmaları ile büyür, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bulgaristan sınır değişiklerinin bedeli olarak genişletilir.⁴⁸

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde menfaatler dengesi daha belirgin bir hal almaya başlamış, artık iyi niyet girişimleri adı altında ulusal azınlıklara bahşedilen haklar ve yükümlülükler, uluslararası toplumların yeni kurulan ulus devletleri tanıma koşulu olarak dayatmalarına dönüşmüştür. Gerekçe olarak ise, Batı Avrupa dışındaki yeni oluşturulan halkların güçsüz oldukları için büyük devletlerin korunmasına ihtiyaç duyacakları düşüncesine dayanılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra azınlıklar MC'de (Milletler Cemiyeti) üçlü bir ölçüt ilk defa resmi biçimde ifade edilmeye başlanarak uluslararası terminolojiye girdi: "ırk, dil, din azınlıkları".⁴⁹ İkinci Dünya Savaşı ve Almanya'nın aşırı ırkçı tutumu azınlık haklarının daha da iyi korunmasını gerekli kılmıştır ve Birleşmiş Milletlerin (BM) hep ana gündeminde olmuştur.

Görüldüğü üzere azınlıklar konusunun tarihsel süreç içinde gündeme gelişi, ulus devlet yapılarının gelişmesine paraleldir. Bölümün başlangıcında da belirtildiği üzere 18 ve 19. yüzyıl siyasal alanındaki gelişmeler, azınlıklar olgusunu gündeme getirmiştir. Ulus devlet, ulusçuluk ve merkezileşme eğilimleri, genelin değerlerini ya da maddi-manevi unsurlarına bir şekilde dahil olmayanları farklılaştırmıştır.

Bu gelişmelerden aynı dönemde Osmanlı devleti de etkilenmiştir. Azınlıklar olgusu en fazla çok uluslu imparatorlukları etkilediği gibi Osmanlı'yı da etkilemiştir. Bu konuyu tartışmadan önce ise ilgili dönemde şekillenen ulus devlet ve ulusçuluk akımına kısaca değinmekte fayda vardır.

1.6. Ulusçuluk Akımının Azınlıklar Olgusuna Etkisi

⁴⁸ Ürer, a.g.e., s.54.

⁴⁹ Oran, a.g.e., s.12.

Devlet kavramını felsefi boyutta ilk ele alanlardan biri olarak Platon'a göre devlet, filozof kralın bilgisinin ve insan ruhunun ideal bir form halinde somutlaşması; Aristo için bireyin siyasi olarak mensup olduğu yapı; Hobbes için insanın varlığını güvence altına alan siyasi güç; Hegel'de ise tanrının yeryüzündeki yansımasıydı. Marks radikal bir biçimde, egemenlerin baskı aracı olarak tanımladı devleti. Heidegger tarihsel bir yazgı olarak gördü ve Nietzsche ateşten kelimeleriyle, yalanların en büyüğü olarak niteledi ancak kim ne derse desin, hiç kuşkusuz modern dünyanın şekillenmesinde, en büyük katkıya sahip olan temel kurum, yine bizzat devletin kendisi oldu.⁵⁰

Oluşumu onsekizinci yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayan ulus devletler olgusu, kendisinden önce varolan toplumsal ve siyasi yapıların üzerinde egemen olmaya başladıkça, iktidar yapısında merkezileşme, kültürde standartlaşma, hukukta eşitleme ve ekonomide bütünleşme sürecine girmiş, bunun sonucunda bireylerden talep edilen sadakat alanında da genişleme meydana gelmiştir.⁵¹ Bu bağlamda devlet, nüfuz etme (kurumsallaşmanın artışı), standartlaşma (ulusal kimliğin oluşumu), katılma (siyasal sosyalleşme ile politik yurttaşlığın inşası), kaynakların yeniden dağılımı (sosyal yurttaşlığın gelişimi) gibi unsurlarla bireyi yurttaşa dönüştürmüştür.⁵²

Aslında bu konuya ilişkin oluşabilecek tüm sorunlar ulus devletin gelişim sürecinde içinde barındırdığı kimlik ve karakteristik özelliklerinde mevcuttur.

Ulus devletler, dünyanın farklı bölgelerinde farklı tarihsel gelişim süreçlerinin sonucunda ortaya çıkmışlardır. Bununla birlikte ulus devletin altında yatan temel felsefe, birbirleriyle yakından ilişkili olan uluslaşma, ulusçuluk, ulusal kimlik, ulusal egemenlik ve kendi kaderini tayin hakkı gibi kavramlarla biçimlendirilmektedir. Azınlıklar sorununun temelinde de bu kavramlar yatmaktadır. Bu temel kavramlar ve

⁵⁰ Jürgen Habermas, **Küreselleşme ve Milli Devletin Akıbeti Üzerine**, İstanbul, Bakış Yay, 1998, s.8.

⁵¹ Ali Yaşar Sarıbay, "Küreselleşme, Postmodern Uluslaşma ve İslam", **Global ve Yerel Eksende Türkiye**, Der:E.Fuat Keyman,A.Yaşar Sarıbay, Ankara, Alfa Yay, 2000, s.213

⁵² E. Fuat Keyman, **Küreselleşme, Devlet, Kimlik/Farklılık: Uluslararası İlişkiler Kuramını Yeniden Düşünmek**, İstanbul, Alfa Yay, 2000, s. 94-96.

süreçler çerçevesinde ulus devletle azınlık ilişkileri incelenebilir ve bu sayede azınlıklar sorununun temel nedeni ortaya konulabilir.⁵³

Tarihsel süreçte azınlıkların ortaya çıkışının ulus devlete bağımlı bir olgu olduğu, diğer bir deyişle modern ulus devletlerin ortaya çıkışına paralel olarak azınlıkların doğdukları görülmektedir.⁵⁴ Preece azınlıkları, bağımsız devletlerini kurmak olan hedeflerini gerçekleştiremedikleri için başka bir ulusun kurduğu devletin sınırları içinde yaşamak zorunda kalan etnik ulusal gruplar olarak tanımlamakta ve azınlıkların varlıklarıyla uluslararası toplumda self-determinasyon hakkını hatırlatması nedeniyle tedirginlik doğurduğunu, bu haliyle azınlıklar sorununun ulus devlet sistemi çerçevesinde ele alınması gereken ve bu sistemin mevcut aksaklıklarının doğrudan sonucu olan bir sorun olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Bu bağlamda azınlık hakları, ulus devletin doğuşuyla modern anlamda ortaya çıkan uluslararası hukukun ürettiği kavramlardan biridir ve ulus devletin etnik, dinsel, dilsel ve kültürel bakımdan homojen bir ulus yaratma çabasının doğal bir uzantısıdır.⁵⁶

T.H.Marshall ulus devlet kavramının genelde etnik bir kimlik, ortak bir geçmiş, ortak söylenceler ve anılar dizini, ulusal bir marş, ataların uğruna öldüğü bir toprak parçası, ulusal bir ekonomi ile birlikte yasal haklar ve ödevler bütünü gibi objektif unsurlar üzerine inşa edildiğini ifade etmektedir.⁵⁷ Bu tanımdan da yola çıkarak ulus devleti, sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde, idaresi altındaki insan topluluklarını sahip olduğu etnik, dinsel ve dilsel farklılıkları, gelenek ve ortak köken mitlerini canlandırarak, ortak kültür ve değerler çerçevesinde homojenize ederek tek bir bütün halinde “ulus” adı altında örgütleyen siyasal oluşum olarak tanımlamak mümkün olacaktır.

Ulus devletler, sınırları içerisinde yaşayan herkesin aynı ortak özelliklere sahip ve birlik beraberlik içerisinde hareket eden homojen bir topluma dönüştürüldüğünde

⁵³ Kurubaş, **a.g.e.**, s.13.

⁵⁴ Kurubaş, **a.g.e.**, s.13

⁵⁵ Preece, **a.g.e.**, s.40.

⁵⁶ Kurubaş, **a.g.e.**,s.16.

⁵⁷ T.H.Marshall-Tom Bottomore, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, Çev; Ayhan Kaya, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.104.

güçlü bir yapı çıkacağı varsayımına inanırlar. Farklılıkların sosyal çatışma ve siyasal istikrarsızlığa yol açacağını düşünürler. Milliyetçilik ideolojisi ve bu çerçevede kullanılan ortak olabilecek hukuk, resmi dil, ulusal eğitim, ulusal ordu, zorunlu askerlik gibi yöntemlerle toplumu kaynaştırmaya yönelik homojen bir yapı oluşturmaya çalışırlar. Kendi içerisinde var olan birden fazla ulusal ya da etnik grubun toplumda farklılıklar meydana getirdiği, homojenliği bozduğu ve siyasal birliği engellediği düşüncesiyle bu farklılıklarla çatışmaktadırlar. Bu durum ulus devletleri zaman zaman asimilasyonist politikalara itmektir. Ulus devletin temel mantığı, devletle ulusun sınırlarının birbiriyle çakıştığı, yani bir ulusun tamamının bir devletin içinde olduğu varsayımına dayanmaktadır.⁵⁸ Ancak çoğu kez devletlerin sınırları bir ulusun tamamını içine almaz.

Ulus devletlerde belirli toplumsal sınıfları temsil eden siyasal iktidarlar, kendilerine engel gördükleri, ortak olabilecek nitelikteki yerel ya da küresel oluşumları iktidarlarına ortak etmemek amacıyla zaman zaman demokratik olmayan hukuk dışı yollara başvurabileceklerdir.⁵⁹ Azınlıklar uygulamada yönetsel açıdan sorun oluşturdukları ölçüde ulus devlet tarafından soykırım (jenosit), tehcir vb. baskı yöntemleriyle ya da asimilasyon yoluyla ortadan kaldırılmaya çalışılmışlardır. Bunlar mümkün olmazsa, segregasyon (ayrımcılık), entegrasyon (bütünleşme), özerklik (otonomi), federalizm, çok kültürlülük (multiculturalism) ve azınlık statüsü gibi yöntemler kullanılarak azınlık sorunları aşılmaya çalışılır.⁶⁰

Ulus devletin azınlıklara yönelik, özellikle zor ve baskıya dayanan tutumları, ekonomik refahın üretilmediği, grup üyelerinin kişisel haklarının korunmadığı ve siyasal karar alma süreçlerinden dışlandığı bir ortamda gerçekleşirse, etnik farklılıkları uyarabilmekte hatta onları beslemektedir. Demokrasi ve insan haklarının geliştirilemediği ve bütünleşmeden çok bastırma yönteminin benimsendiği durumlarda

⁵⁸ Kurubaş, **a.g.e.**, s.14-19.

⁵⁹ Marshall, **a.g.e.**, s.106

⁶⁰ Kurubaş, **a.g.e.**, s. 21-22.

azınlıklar siyasallaşarak bir bakıma kendini yok sayan ulus devlete karşıt bir konum almaya ve mücadeleye başlamaktadırlar.⁶¹

Ulus kavramı kendi içinde homojen grupsal kimlikler türetmiş ve bu oluşan kimliklerle her milletin ortak ve tek bir genel ruh halinden, karakteristik özelliklerinden söz etmek mümkün hale gelmiştir. Bu şekilde milletlerin bireyselleştirerek birer birey gibi tepki verdikleri, isteklere sahip oldukları ve irade gösterdikleri varsayılmıştır. Bu durumda gerçek bireylerin ufku bir milletin üyesi olmakla sınırlanmış, bireyler ancak bu bütünün içinde kalarak, hatta bazen onun içinde eriyerek varolabilmişlerdir. Böylece modern birey artık sadece özgür kişi değil, milletiyle özdeş bir yurttaş olmuştur.⁶²

Buraya kadar açıklanmaya çalışılan konularla ilgili değerlendirmeler toparlanacak olursa; azınlık olgusunun aslında devlet denilen siyasal birimlerin oluşması ile birlikte aslında hemen her dönemde var olduğu söylenebilir. Ancak azınlık kavramının ortaya çıkışı ve belirginleşmesi 16.yüzyıl sonrasındaki gelişmelerle mümkün olurken, asıl dönüşüm ve günümüze kadar ilerleyen sürecin başlangıcı ise 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.

19. yüzyıl'a kadar daha çok dinsel argümanlarla ele alınan azınlıklar konusu, 19. yüzyıldan itibaren ulus devletlerin oluşumu ve gelişimi ile birlikte daha çok ulusçuluk ideolojisinin kurguladığı millet sistemi ve haklar konusunda ele alınmıştır. Bu bağlamda daha çok hukuksal yönü ağır basan bir niteliğe bürünmüş olan azınlıklar konusu ulus devletin kendi resmi ideolojisi ekseninde yer almıştır. Bu konu çeşitli uluslar arası antlaşmalarda (Vestfalya Antlaşması ve Berlin Kongresi gibi) hukuksal ve siyasi yönleri ile ele alınmasına rağmen, özellikle 19. yüzyılda büyük devletler tarafından ulusçuluk akımının da etkisiyle siyasi bir araç olarak kullanılmıştır.

Bu dönemde Avrupa sisteminin önemli bir aktörü olan Osmanlı Devleti gerek ulusçuluk akımı gerekse Avrupa'da yükselen ulus devlet yapısını benimseme sürecine

⁶¹ Kurubaş, a.g.e., s.23.

⁶² Etyen Mahçupyan, "Modern Bireyin ve Bölünmüş Aklın Bin Yılı", **Doğu-Batı, Binyılın Muhasebesi**, Sayı:10, İstanbul, 2000, s.24.

ayak uyduramadığı için uluslararası politikanın diğer alanlarında olduğu gibi azınlıklar konusunda da hem iç hem de dış politikada önemli sorunlar yaşamıştır.

Leviathan, Tevrat ve İncil'de kötülüğü temsil eden bir su canavarının adı olarak geçmektedir. Bu kavram 1651 yılında Thomas Hobbes'un ünlü modern siyasal düşünce tarihinin en önemli kaynaklarından "Leviathan" adlı eserinde mutlak güç ve yetkilere sahip egemen bir devleti ifade etmek üzere kullanılmıştır.⁶³ Hobbes eserinde Leviathan'ı ifade ederken şu şekilde belirtmiştir;

"onları (vatandaşları) yabancıların istilasından koruyabilmenin, birbirlerine zarar vermektен engellemenin, kendi sanayilerini ve yeryüzünün meyvelerini güvence altına almanın yolu bütün gücü ve kudreti bir tek insan ya da insanların meclisine vermektir... (toplumda yaşayan) insanlar birbirlerine 'Ben haklarımdan vazgeçiyorum ve tüm haklarımı bu insana ya da insanların meclisine veriyorum' demelidirler. Böylece bütün güç ve kudret tek bir insanda toplanır. Bu devlet ya da latince civitas olarak adlandırılır. Bu büyük leviathan'ın doğması demektir."⁶⁴

Yani bireyler bir boyun eğme sözleşmesiyle egemenin mutlak iktidarını kabul ediyorlar ve böylelikle toplumsal barış gerçekleşebiliyordu. Sembolik olarak Leviathan, "Westphalia barışının egemenlik paradigmasını kurumsallaştırmasından" üç yıl sonra yayımlanmıştır. Bu tarihten itibaren uluslararası düzen egemen toprak birimlerinin düzeni olarak görülmüştür. Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren uluslararası sistem, ulus devletlerin sistemi olarak işlemiştir.⁶⁵

1.7. İslam Hukukunda Azınlık Kavramı

İslam dini sadece bir inanç sistemi değildir, aynı zamanda hem medeni, hem ahlak kanunları derlemesidir. Ceza Hukukundan Ticaret Hukukuna, bireyin olduğu, bireyin devletle, hatta devletin devletle olan ilişkilerini düzenleyen hükümler de ihtiva

⁶³ İTÜ Sözlük, <http://www.itusozluk.com/goster.php/leviathan>, (Erişim Tarihi:08.03.2010).

⁶⁴ Thomas Hobbes, **Leviathan**, Çev. Semih Lim, 2. Baskı, İstanbul, Yapı kredi Yayınları, 1995, s. 129-130.

⁶⁵ Bertnard Badie, "Realism under Praise, or a Requiem? The Paradigmatic Debate in International Relations", **International Political Science Review**, Vo:22, No:3, 2001. s. 254.

etmektedir. Karal, bu olguyu “İslamlık milliyet ideolojisini tanımayan büyük ve beynelmilel bir ailedir” diye ifade etmektedir.⁶⁶ Ancak bu beynelmilel ailede bütün müminlerin kardeş olduğu düşüncesinden yola çıkarak, müslümanlar ve gayrimüslimler belirgin bir şekilde ayrılmış, İslam ülkesinin asıl vatandaşı olan müslümanlar yanında gayrimüslimler azınlık kavramı adı altında olmasa da ayrı bir cemaat olarak değerlendirilmiş, ülke içinde düzen ve bütünlük özel kurallarla sağlanmıştır.

Genel hatlarıyla İslam Hukukunda azınlık kavramını değerlendirecek olursak. İslam ülkesinde ikamet eden gayrimüslimleri öncelikle inanışlarına ve tabi oldukları devlete göre "zimmî" ve "müste'men" diye sınıflandırmak gerekecektir. Kendi dinlerini değiştirmeden, Zimmet adı verilen bir anlaşmaya dayanarak İslam devletinin korunmasından yararlanan, müslüman olmayan kişilere ‘zimmî’ adı verilmiştir.⁶⁷

Müste'menler ise İslâm ülkesine izinle girmiş olan, müslüman olmayan yabancı ülke vatandaşlarına denmektedir.⁶⁸ Bunlar daha ziyade yabancı statüsündedirler ve hakları açısından zimmîlerle aynı düzenlemeye tabidirler. Zimmîlerden farklı olarak bu insanlar İslâm ülkesinde belirli süre kalırlar, zimmîler ise ahd'lerini bozmadıkça müebbeden (sürekli) kalırlar.⁶⁹ 5+Zimmet anlaşması, sadece gayrimüslim vatandaşların düşman bir ülkeye sığınması, isyan etmesi gibi nedenlerle hükümsüz kalabilir.⁷⁰

“Zimme”; koruma, sahip çıkma, koruma zorunluluğu, birinin güvenliğini taahhüt etmek anlamına gelmektedir.⁷¹ Zimmet anlaşmasıyla İslam Devleti, zimmîlerin can ve mal güvenlikleriyle, din ve ibadet özgürlüklerini koruma taahhüdü altına girmektedir. Zimmîler bu anlaşmayla İslam ülkesinde oturma hakkını kazanırlar. Dış tehlikelere

⁶⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII. Cilt, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988 s.276.

⁶⁷ Cevdet Küçük, “Osmanlı Devletinde Millet Sistemi”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, İstanbul, 1999, s.211.

⁶⁸ Niyazi Berkes, **Türkiyede Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s.175.

⁶⁹ Karaman, Hayreddin, **İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1980, s. 271-272.

⁷⁰ Muhammet Hamidullah, **İslam'da Devlet İdaresi**, Çev: Kemal, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1963, s.671.

⁷¹ Claude Cahen, “Zimme”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XIII, İstanbul, 1986, s.566.

karşı da onları artık İslam devleti koruyacaktır. Zimmîler, askerlik hizmetinden muaf tutulurlar, buna karşılık “cizye” adı verilen yıllık bir vergiyi ödemekle yükümlüdürler.⁷²

İslam Hukukunun hâkim olduğu ülkelerde müslümanlar kadar gayrimüslimlere de İslâm hukuku uygulanmış, müslümanlarla ortak haklarının yanında benzer yükümlülükleri de bulunmuştur. Bu durum "Müslümanların hakları onlar içinde vardır, Müslümanların yükümlülükleriyle onlar da yükümlüdürler" temel ilkesiyle kaideleştirilmiştir.⁷³

İslâm ülkesindeki gayrimüslim vatandaşlara hem kendi dinlerinin hükümleri, hem de tabi oldukları devletin ya da uluslararası hukukun hükümleri uygulanmaktadır. Aile ve miras hukukuna ait inanç farklılığından doğan bazı müesseseler ve bazı cezaî hükümler dışında, zimmîler, tamamen müslümanlarla aynı uygulamaya tabi tutulmuşlardır.

Zimmîlere, İslam özel hukuku kuralları uygulanmaz, kendi dinsel hukuklarına tabidirler. Zimmîler, müslümanların sahip olduğu evlenme, miras, mülkiyet edinme, ticaret yapma, çalışma, seyahat etme, mesken hürriyeti ve şahsın dokunulmazlığı, din ve vicdan hürriyeti gibi temel hak ve hürriyetlere müslüman halkın korunması ve hürriyetleri dengelenmesi amacıyla belli kısıtlamalar getirilmek kaydıyla sahiptirler. Kendi vakıflarını, hayır ve eğitim kurumlarını kurabilirler. Müslüman halkın korunması amacıyla zimmîlere müslümanları gözden düşürecek ve İslâm'a hakaret sayılabilecek davranışlardan sakınmaları, dinlerinin reklâm ve propagandasını yapmamaları, -sadece gayrimüslimlerin yaşadığı şehirler haricinde- içki ve domuz satılamayacağı, kılık kıyafet ve benzeri hususlarda müslümanları taklit edemeyeceklerine dair belli

⁷² Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1924)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 11-12.

⁷³ Yusuf Fidan, **İslam'da Yabancılar ve Azınlıklar Hukuku**, Konya, Ensar Yayınları, 2005, s.8.

yükümlülükler öngörülmüştür. Zimmîlerin hicaz bölgesine girmeleri de öngörülen yasaklar arasındadır.⁷⁴

Kamu hukuku alanında zimmîler İslam hukukunun kurallarına tabidirler. İslam Devleti dinde zorlama olmayacağı anlayışıyla gayrimüslimlere İslam toprakları üzerinde rahatça yaşama imkânı vermiş, ancak siyasal haklar ve devlet hizmetlerine girmek gibi bunun göstergesi sayılabilecek bazı hususlarda ve müslümanların dinsel ve sosyal yaşamlarını, geleneklerini ve kültürlerini korumak amacıyla birtakım sınırlamalar getirmiştir.⁷⁵ Din ile bağlantısı bulunmayan alanlarda zimmîler de kamu görevlisi olabilmekte, ancak hâkimiyet hakkını kullanma manasını ifade eden görevlere gelememektedirler.⁷⁶ Seçimle işbaşına gelen halifenin kendisi müslüman olması gerektiği gibi, seçmenlerinin de müslüman olması gerektiğinden bahisle seçme seçilme hakkı sınırlandırılmıştır.

İslâm devletler hukukuna göre, sulh ile ele geçirilen ülkelerde zimmîlerin yeni ibadet yerleri inşa etmelerine izin verilmese de, var olan ibadet mekânlarına dokunulmamakta, ancak savaşarak ele geçirilen topraklarda mevcut mabetleri yıkıp yıkmamakta hükümdara takdir hakkı tanınmaktadır. Kaldı ki; müslümanların hâkimiyetindeki Mısır'da Hicri 1.yy'da pek çok kilise inşa edildiği bilinmektedir.⁷⁷

İslam hukuk sisteminde azınlık kavramı kullanılmamaktadır. İslam ülkesinin vatandaşı olan gayrimüslimleri teknik olarak müslümanlardan ayırmak için "Zimmî" sözcüğü kullanılmaktadır. Zimmet sözleşmesi ile gayrimüslimlerin hakları belirlenmiştir. Bununla da ifade edildiği gibi, gayrimüslimlere Müslüman'a eşdeğer bir

⁷⁴ Gayrimüslimlerin mescitlere giremeyeceklerini ifade edenlerin dayandığı temel nokta "...Müşrikler ancak necistir. Artık bu yıldan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar". (Tevbe 9/28) ayetidir. Fidan, **a.g.e.** s.27.

⁷⁵ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devletinde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C:4, İstanbul, 1999, s.236.

⁷⁶ Ahmet Akgündüz, "Tarihi Açından Azınlıklara Tanınan Haklar Ve Biz", <http://www.akademiktarih.com/tarihi-acidan-azinliklara-taninan-haklar-ve-biz.html> (Erişim Tarihi: 13/03/2010)

⁷⁷ Yusuf el Kardavi, **Müslümanlar Gayrimüslimleri Nasıl Davrandı?**, İstanbul, İhya Yayınları, 1985, s.36-37.

hukuki güvence sağlanmaktadır. İslam tarihine bakıldığında da azınlık kavramının nüfus durumunu nitelediği ancak hukuki statüyü ifade etmediği anlaşılabacaktır.⁷⁸

İslami esaslara göre kurulan Osmanlı Devleti'nde de, gayrimüslimlerin idari ve hukuki statülerinin belirlenmesinde İslam Hukuku'ndaki 'zimmet' kurumu esas alınmıştır. Osmanlılar fethedilen topraklarda yerleşmiş bulunan veya göç yoluyla gelen, farklı din ve kültüre mensup 'Zimmî' adı verilen gayrimüslim gruplara İslam Hukukundaki zimmet anlaşması gereğince dinlerini muhafaza ederek devlet güvencesinde yaşama hakkı tanımışlardır.

⁷⁸ Ahmet Güneş, "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri", www.yeniumit.com.tr/yazdir.php?konu_id=373, (erişim tarihi 13/04/2010)

İKİNCİ BÖLÜM

2. TANZİMATA KADAR OSMANLI DEVLETİNDE AZINLIKLARIN HUKUKİ STATÜSÜ

2.1. Osmanlıda Azınlıkların İçinde Bulunduğu Sosyo-Politik Ortam

Bu bölüm başlığı altında, çalışmamıza konu olan azınlıkların, Osmanlı millet sistemi içindeki durumlarını incelemenin yararlı olacağı kanısındayız.

2.1.1. Toplumsal Yapı (Askerî Sınıf ve Reaya)

Osmanlı Devleti'nin sosyal, idari yapısını ele alan çalışmalar, toplumun yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki sınıfa bölünmüş olduğunu kabul ederler.⁷⁹ Egemen olarak nitelendirilen grup Saray, Ulema ve Asker üçlüsünden oluşan sınıftır. Tanju Tosun, bu egemen grubu hep beraber askerî sınıf olarak değerlendirmiş, sultan tarafından kendilerine yürütme ve dinsel yetkinin devredildiği, saray ve ordunun yönetimiyle görevli olanlarla, devlet memurları ve ulemaya kadar geniş kesimleri kapsayan grup olarak ifade etmiştir.⁸⁰ Saray memurları, mülki memurlar, ordu mensupları ve ulemadan oluşan bu gurup vergiden muaf tutulmuş, Sultan'a sadakat esasına dayalı 'kul' statüsünde değerlendirilmişlerdir.⁸¹ Reaya ise küçük üretim ve ticaretle uğraşan ve loncalar halinde örgütlenmiş kesim ile köylüleri kapsayan iki bölümden oluşmakla birlikte,⁸² bu sınıf devlet görevleri ile yetkili kılınmamış, ödedikleri vergi karşılığında yaşamları güvence altında olan müslim ve gayrimüslimlerden oluşmaktadır.

⁷⁹ Server Tanilli, *Uygurlık Tarihi*, 10. Bası, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1997, s. 327.

⁸⁰ Tanju Tosun, *Merkez Sağ ve Solda Parçalanma*, İstanbul, Boyut Matbaacılık, 1999, s.65-66.

⁸¹ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*, Bursa, Alfa Yayınları, 2001, s.192.

⁸² Halil, İnalçık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1973, s. 65-70.

Şerif Mardin, bu nitelikte bir ayırımın Osmanlı toplumu için yapılabilecek en ideal sınıflandırma olduğunu ifade ederek, toplumsal tabakalaşmanın asıl nesnel boyutlarını görebilmek için, kuralın yanısıra sayısı bir hayli kabarık olan kural dışı alanlara da bakılması gerektiğini, kural dışı olarak kabul edilen unsurların ise bu ikili sınıflandırmanın içinde yer aldığını ve modelin toplumsal yapıyı açıklamada yeterli bir ayırım olduğunu belirtmiştir.⁸³

Osmanlı devletinde toplumsal sistemi belirleyen en temel unsur alt yapı olarak toprak rejimi, bunun yansıması olarak üst yapıyı belirleyen ise kültürel (dinsel) unsurlardır. “Toplumsal yapı içinde din, Sultan'ın meşruiyetini garantiye alarak, reayanın "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olan Sultan'a itaatini sağlama işlevi görüyordu”.⁸⁴

Osmanlı devletinin alt yapısı da, bu değerlendirmeler ışığında toprak rejimine dayanmaktaydı. Osmanlı'da toprağın mülkiyeti devlete aittir. Devlet ve Sultan özdeş görülmüştür. Yani mülk Sultan'ındır. Toprağın kim tarafından ve nasıl kullanılacağı hükümdar tarafından belirlenmekteydi. Bu bağlamda hem müslüman hem de gayrimüslimlerin toprakları hükümdar tarafından verilip geri alınabiliyordu.

Toprağın işlenip mahsulün reayadan, mülkün asıl sahibi olan devlete geçişini sağlayan sisteme Tımar sistemi denmektedir. Bu sistem Osmanlı devlet sisteminin temel taşı olarak görülmekle birlikte, devlete ait topraklar devlet hizmetinde bulunanlara has-zeamet-tımar adı altında işletmesi karşılığında bırakılırdı.⁸⁵ Bu sistemde devletin askeri yapılanması ile tarımsal temelli politikası birbirine kenetlenmektedir. Padişah tarafından, tımar sahiplerine belli bir bölgenin vergi gelirlerinden bir kısmının bırakılması karşılığında tımar sahibi belli sayıda asker yetiştirecek, kendine bırakılan alanın vergisini toplayıp, çağrıldığı anda beslediği askerlerle savaşa katılacaktır.⁸⁶ Bu arada bu topraklarda kiracı durumunda olan reaya da kendisine sağlanan güvenceler doğrultusunda vergisini ödemekle yükümlü olacaktır.

⁸³ Şerif Mardin, **Türkiyede Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, 5. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s.89

⁸⁴ Gülgün Tosun, **a.g.e.**, s. 212.

⁸⁵ Emre Kongar, **21. Yüzyılda Türkiye**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2002, s.133-135.

⁸⁶ Tanilli, **a.g.e.**, s. 327.

Osmanlı Devletinde günümüzde anlaşılan ya da Batılı toplumların özellikle kapitalist üretim sistemi ile gelişen anlamıyla devlet-toplum ilişkisinden söz etmek son derece zordur. Belki kapitalist yapılanmanın temel nedenlerinden olabilecek özel mülkiyete geçiş, Osmanlı Devletinde oluşturulan tımar sistemi, tımar sahiplerinin reayadan alacakları verginin takdire bağlı olmayıp belli bir oranı olması, toprağın asıl mülkiyetinin devlete ait olması gibi Osmanlı'ya münhasır nedenlerle Batı toplumlarından çok farklı bir oluşum sergilenmiştir.

Osmanlı toplumunda toprakla uğraşmayan reayanın esnaf ve sanatkarlar bölümü ise “lonca” kurumu içinde örgütlenmiştir. Lonca, kavram olarak “belli bir iş kolunda usta, kalfa ve çırakları içine alan dernek, korporasyon” olarak tanımlanmaktadır.⁸⁷ Loncalar tarım dışı etkinliklerin denetimi açısından önemli görülen bir kurumdur. Aynı zamanda eğitim kurumu niteliğine de sahiptir. Loncanın kurumsal düzeninde, lonca içinde yer alanların yeterli beceri ve ideolojik olarak da gerekli terbiyeyi kazanmasını sağlamak amaçlanmış, üretim sırasında eğitim sağlayıcı, hem de üretimi denetleyici işleviyle, belli bir kalite, istikrar ve düzen oluşturulmuştur.⁸⁸

Loncalar bir nevi devletin ekonominin ticaret kesimi üzerindeki denetleme ve kontrol araçlarından biri olarak faaliyet göstermiş, meslek birlikleri olmaları nedeniyle devletin ekonomi üzerindeki tasarruflarından da etkilenmişlerdir.

Tekkelerle sıkı diyalogları bulunan loncalar, ahilik denilen kardeşlik ve meslek ahlakı sistemiyle dinsel tarikatlardan biri ile diyalog kurarak, manevi itibar kazanmaktaydı.⁸⁹ Lonca sisteminin geçmişi Selçuklulardan itibaren esnafların tarikat prensipleri doğrultusunda oluşturduğu ahi birliklerine dayanmaktadır ki; bu ahi birlikleri Osmanlı'nın kuruluş yıllarından itibaren sınırların genişletilmesinde ve birliğin

⁸⁷ Türk Dil Kurumu, <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=lonca&ayn=tam>, (erişim tarihi 13/04/2010)

⁸⁸ İlhan Tekelli-Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Siteminin Oluşumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993 s.7.

⁸⁹ Halil İNALCIK, “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, **Toplum ve Ekonomi**, Sayı 7, 1994, s.7.

korunmasında katkıları olmuş, loncalar adı altında Osmanlı'nın son dönemlerine kadar örgütlenmelerini sürdürmüşlerdir.⁹⁰

“Tarık” kelime anlamı itibarıyla yol demektir. Tarikatlar ise İslami boyutta değerlendirildiği haliyle Allah’a giden yol olarak ifade edilebilecektir. Tarikat mensuplarının toplandıkları Tekkeler, Osmanlı toplumunda çok değişik görevler yüklenmiş, sorunları çözümlenici ve düzeni sağlayıcı olarak değerlendirilmiş, ayrıca devletlerin çözümlenme döneminde toplumsal dayanışmanın sürdürülmesine katkısı olmuştur. Şerif Mardin, devlet ile insan ilişkilerini düzenleyen ara tabakanın tarikatlar tarafından temsil edildiğini, tarikatların devlet ile kurdukları ilişki sonucunda "sosyal seyyaliyet" fonksiyonu da üstlendiklerini belirtmiştir.⁹¹ Açıkçası devlet dairelerinde resmî bir göreve gelebilmek tarikatlar aracılığı ile gerçekleşebilecektir. Yine aynı doğrultuda Metin Heper bir yazısında, Osmanlı bürokrasisinin patrimoniyal özelliğinden kaynaklanan ve müslüman cemaat için statü kazanmayı yalnızca medrese kanalını açık tutarak sağlamaya çalışan klasik sosyal tabakalaşma anlayışında, tarikatların üstlendikleri rolün, gündelik hayatın oluşumunu doğrudan etkileyici bir değer taşıdığını ifade etmektedir.⁹²

İktidarın meşruluğuna dayanak olarak dinin temel kılındığı Osmanlı’da dinsel tarikatların halk üzerinde önemli etkisi bu doğrultuda kaçınılmazdır. Sultan ve ulema grubun tekke ve tarikat ricaline gösterdiği tavır halkın bu ilgisini pekiştirmektedir. Osmanlı Devletinde tarikatların, manevi yönelişlerin bir uzantısı olduğu kadar, devletin siyasi dengesini korumaya ve halkla bütünleşmeye yardımcı olduğu kanaati hakimdir.

Osmanlı Devleti nihayetinde dini kuralların hakim olduğu bir yönetim sistemine dayanmaktaydı. Gülgün Tosun’un belirttiği şekilde, din ve devletin bir bütün olarak değerlendirilmesi sonucunda “dinin değer ölçülerinin devlete kişilik verip, yön çizmesi ve belirleyici olması”, sarayın tımar, lonca ve tarikatlar gibi sistemler sonucu gerek ekonomide gerekse sosyal yaşantının en derin noktalarına kadar uzanan hakimiyeti

⁹⁰ Gülgün Tosun, **a.g.e.**, s.210.

⁹¹ Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, Ankara, Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1969, s. 58,74.

⁹² Metin Heper, **Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme: Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, 1977, s. 59.

devletin bekasını güvence altına almaktadır.⁹³ Neticede Osmanlı Devleti, tımar sistemi ile toprak üzerinde, loncalar aracılığıyla da ticaret üzerinde denetim oluşturabilecek bir sisteme sahipti.

Osmanlı toplumu Batı'nın özellikle ortaçağ döneminden sonraki toplumsal gelişim çizgisini sürdürmemiştir. Bu konuda Tanju Tosun, Osmanlı toplumunu askerî ve reaya, yöneten-yönetilen, merkez-çevre başlıkları altında bir ayrıma tabi tutmuş, bu gruplaşmanın temelini sınıfsal çıkarlar ve iktisadi nedenlere dayalı bir ayırım yerine Osmanlı toplumunun yapısından kaynaklanan kültürel temellere dayandırmıştır. İki grup arasındaki ayırımın nedenlerini yerelcilik, bölgecilik ve heteredoks dini inançlar olarak sınıflandırmış, buna dayanak olarak da beylikten imparatorluğa geçiş sürecinde kurum ve sembollere dayandırmıştır.⁹⁴

Devletin toplumsal yapısının açılımı Osmanlının 600 yılı kapsayan hikayesinde barınmaktadır. Bir uç beyliğinden dünya imparatorluğuna geçiş sürecinde her aşamada farklı etkileşimler yaşamış, İslam, Türk ve Bizans devlet geleneklerinden etkilenecek şahsına münhasır bir yapılanma oluşturmuştur. Hilafetin Osmanlıya devri de, hükümdarlara farklı bir sorumluluk yükleyecektir. Ne kadar güçlü bir orduya sahip olursa olsun, genişleyen sınırlarla, farklı din, dil, ırk ve kültürlere sahip milletleri içinde barındıran bir imparatorluk için kendine özgü bir sistemin kurulması zorunluluktur. Bu Osmanlı'da millet sistemi başlığı ile doğmuş, uzun yıllar çok farklı milletlerle hep beraber fakat karışmadan kardeşçe yaşama imkânı sağlamıştır.

2.1.2. Osmanlı Devletinde Millet Sistemi

Osmanlı Devletinin barındırdığı çok çeşitli din, dil, ırk ve kültürlere mensup milletlerde gösterilebilecek tek müşterek değer tabiiyet olarak Osmanlılık idi. Arap'ı, Rum'u, Ermeni'si, Türk'ü, Yahudi'si hepsi Osmanlı kabul edilmekle birlikte, inançları, yaşayış şekilleri, gelenekleri, kültürleri, ve devlet bünyesindeki hukuki durumları nazara alındığında birbirlerinden farklılık arz etmekteydi. Etnik yönden var olan bu farklılık,

⁹³ Gülgün Tosun, **a.g.e.**, s.210-211.

⁹⁴ Tanju Tosun, **a.g.e.**, s.68.

din etrafında gruplaşmaya neden olmuş⁹⁵ ve tebâ müslüman ile gayrimüslim olmak üzere ayrı ayrı sosyal gruplar şeklinde teşkilâtlandırılmıştır.

Millet Sistemi ile gayrimüslimlere bir yandan din ve özel hukuk işlerinde büyük ölçüde müsamaha gösterilirken bir yandan da müslümanlardan ayrı yaşamaları sağlanarak, toplumdaki dinsel hassasiyet korunmuştur. Bu sistemle Osmanlı toplumunda müslümanlar ve müslüman olmayanlar yan yana aynı devletin egemenliği altında ama farklı hukuk düzenlerine tabi olarak yaşamışlardır.

Gayrimüslim halk, hâkim unsuru teşkil eden müslüman halka nispeten devlet teşkilatında çok sınırlı olarak yer almış, devletçe verilmiş olan hak ve muafiyetlere göre kendi kendisini cemaatler halinde idare etmişlerdir.⁹⁶ Gayrimüslimlerin kendi içlerinde de sınıflandırılmaları, ülkede uygulanmakta olan İslam Hukukuna uygun olarak, yine etnik kökenleri dikkate alınmadan, sadece mensup oldukları din veya mezhep esasına göre yapılmıştır. Bu nedenlerle Osmanlı halkı Türk, Rum, Bulgar, Arap değil, Müslüman, Ortodoks, Katolik ve Yahudi olarak sınıflandırılmış ve bu gurupların her birine Fatih'ten itibaren Arapça din veya mezhep anlamına gelen "Millet" adı verilmiştir. İslam milleti, Rum milleti, Yahudi milleti gibi.

Temelinde İslami esaslara bağlılık yatan ve Osmanlı Devleti'nin yöneticileri tarafından yönetim kolaylığı sağlama amacıyla geliştirilen Millet Sisteminin tarihi, Fatih Sultan Mehmet'e (II. Mehmet) kadar gitmektedir.⁹⁷ Fatih Sultan Mehmet, 1453'te İstanbul'un fethinden sonra Rum Kilisesi'ne din, eğitim ve özel hukuk işlerinde özerklik vermiştir.⁹⁸

Aslında Osmanlı Devleti, özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren azınlıklarla ilgili dini ve kültürel unsurları oldukça iyi kullanmıştır. Öncelikle fethedilen yerlerdeki gayrimüslimlere kendi kendini idare hakkı tanınmıştır. Özellikle Kilisenin Avrupa'da etkin olduğu ve mezhep savaşlarının yoğun olduğu dönemlerde,

⁹⁵ Bozkurt, a.g.e., s.11.

⁹⁶ Karal, VII. Cilt, s. 275-276.

⁹⁷ Ürer, a.g.e., s.122.; Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları,1990, s.26

⁹⁸ Bozkurt, a.g.e., s. 10-11.

Avrupa'daki dinsel sorunları akıllıca kullanmış ve bu sayede devletin toprak bütünlüğü ve millet sisteminin kendi içinde uyumu sağlanmıştır.

Capotorti, Osmanlı Millet Sistemini gayrimüslim cemaatlerin içişleri bakımından tam bir bağımsızlık olarak nitelemektedir.⁹⁹ Osmanlı Devleti'nde bu sistem çerçevesinde oluşturulan hukuksal ve yönetsel statüyle her dini grup bir cemaat oluşturmakta, her cemaat de kendi içinde din adamlarından birini cemaat lideri olarak belirlemekteydi. Seçilen bu dini liderler devletle cemaat arasında bir köprü vazifesi üstlenirdi. Liderler cemaat üyelerinin hak ve yükümlülükleri açısından Padişah'a karşı sorumlu tutulmakta, cemaatin yönetimine ilişkin idari, mali, hukuki alanlarda kural koyup yönetme yetkisine de sahip bulunmaktaydılar. Cemaatler de dinlerini, geleneklerini, hukuklarını ve eğitim sistemlerini bağımsız bir şekilde kendilerine bırakılan alanda sürdürmüşlerdir.

Fatih döneminden itibaren uygulanmaya başlayan haliyle Rum Milleti kendi içinden seçtiği "patrik" adını verdikleri cemaat liderleriyle, kendi cemaatini yönetmiş, II.Mehmet bu lidere gerekli yetkileri kullanma imtiyazı tanımış ve onu Ortodoks Kilisesinin reisliği ile "millet başı" sıfatıyla tüm Ortodoksların başına getirmiştir.¹⁰⁰ Akabinde benzer uygulamalar Yahudiler ve Ermeniler üzerinde de uygulanmaya başlanmış, Ermeni Patriği, aynı zamanda Ortodokslar dışındaki tüm hristiyanlar üzerinde yetki sahibi olmuştur. Yahudilerin kendilerine seçtikleri cemaat liderlerine ise "Hahambaşı" denilmekteydi. Bu cemaat liderlerine cemaatlerini yönetme masrafları için aynı zamanda vergi toplama hakkı da tanınmış, her millete kendi yargı, maliye, eğitim kurumları ve vakıflarını oluşturma imkanı sağlanmıştır.¹⁰¹

Millet sisteminde her cemaat salt bir dini topluluk değil, aynı zamanda idari bir komün niteliği de taşımaktadır. Osmanlı Devleti toplum üzerindeki yetkilerini genel yönetim, güvenlik, maliye ve askerlik gibi konularda sınırlandırmış, bunların dışında kalan eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, adalet, nüfus ve dini işler gibi temel

⁹⁹ Capotorti, **a.g.e.**, s.2.

¹⁰⁰ Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 27-28.; Bozkurt, **a.g.e.**, s.10.

¹⁰¹ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 996-1001.

fonksiyonları din ya da mezhep esasına dayalı millet teşkilatları eliyle yürütülmek üzere gayrimüslim topluluklara bırakmıştır.¹⁰²

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemde iyi işleyen Millet Sistemi, devletin zayıflamasına paralel olarak dağılmayı ve parçalanmayı hızlandıran en önemli nedenlerden biri haline gelmiştir. Yüzyıllarca Osmanlı egemenliği altında kendi din, dil, kültür ve geleneklerini yitirmeden yaşayan gayrimüslimler, Fransız Devrimi'nin getirdiği milliyetçilik akımlarının etkisiyle kendi ulus-devletlerini kurma talepleriyle ortaya çıkmış ve bunun için ayaklanmışlardır. Bu çerçevede Osmanlı Devleti üzerinde çıkarları bulunan Batılı emperyalist devletler, gayrimüslimlerin söz konusu taleplerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır.¹⁰³ Çalışma bağlamında yapılan incelemeler, Osmanlı millet sistemi içinde cemaatlerin ya da dinsel toplulukların önemli yeri olduğunu göstermiştir. Örneğin Divan-ı Hümayun gibi bir kurumda cemaat liderlerinin kendi cemaatleri hakkında söz söyleme ya da görüş bildirme hakkı vardı. Cemaat liderlerinin, ilgili dinsel grupların temsilcisi olarak kabul edilmeleri de, Osmanlı millet sisteminin temelde dinsel öğelerle şekillendirildiğini göstermektedir.

Baskın Oran millet sistemine biraz eleştirel yaklaşmaktadır. Oran'a göre; Osmanlı İmparatorluğu'nda dinler arasında gerçek bir eşitlik yoktu. Gayrimüslim tebaa, müslüman tebaa ile teoride ve pratikte aynı haklara sahip değildi. Buna rağmen; uygulanmakta olan millet sistemi, Avrupa'dan ikiyüz yıl önce uygulanmaya başlamıştı. Bu da, Osmanlı'nın çağının Avrupa'sına göre daha ileride olduğunu kanıtıdır.¹⁰⁴

Adıyke ise, millet sisteminin uygulamada ve hukuksal anlamda yarattığı bir takım sorunlara ve eşitsizliklere değindikten sonra, bu sistemi çağına göre akılcı bulduğunu ifade etmektedir. Zira; o dönemde bireyler değil cemaatler ön planda tutuluyordu ve bu örgütlenme hem bireyler için hem de toplum için önemliydi. Bunun sebebi ise, ortaçağda bireylerin değil; cemaat mensubiyetinin yaşam için statü oluşturmasydı. Devlet için ise; bu sistem, toplumsal denetimi kolaylaştırdığı için önem

¹⁰² Gülgün Tosun, **a.g.e.**, s. 209.

¹⁰³ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁰⁴ Oran, , **a.g.e.**, s.119-120.

arz etmekteydi. Netice olarak; bu toplumsal örgütlenme, hem yönetenler hem de yönetilenler için kabul edilebilir bir ortaklık idi.¹⁰⁵

Tamer Akçam, Birikim dergisinde yayınlanan bir makalesinde bu sistem içinde farklı olana yaşam hakkının ancak İslam'ın üstünlüğünü ve otoritesini kabul ederse tanındığını, farklı olanın kendisi ile eşit sayılmadığını, mevcut bir kast sistemi içinde ikinci sınıf vatandaş olarak yaşamaya mahkum bırakıldıklarını, modern anlamda birey ve bireyin özgür iradesi ile karar vermesine olanak tanınmadığını ifade etmiş¹⁰⁶; Gülgün Tosun buna mukabil eserinde, Millet sistemini teoride siyasal örgütlenmenin temelinde farklılığı esas alıp, farklı olana siyasal, sosyal, kültürel yaşam hakkı tanınmasını olumlu bir bakış olarak değerlendirdiğini, ancak gayrimüslimlere getirilen vergi ya da sosyal hayatta getirilen bazı olumsuz sınırlandırmaların da olduğuna değinmiş, Heper'den yaptığı alıntıda, Millet deneyiminin “bireysel hakların savunması” olarak değil, “özgürlüğün kolektif anlayışı” etrafında biçimlendiğini, buna bağlı olarak da sistemin, çevrenin üyelerinin protestolarını seslendirmeye, haklarını ifade etmelerine, böylece itibarlarının tesisine aracılık etmediğini belirtmiştir.¹⁰⁷

Bu eleştirilere karşı, Akif Emre Öktem'in ifade ettiği haliyle; “günümüzde bu sistemi ihya ederek çağdaş hukuk sistemine uygulamaya çalışmak ne ölçüde yanlışsa, aynı şekilde bu rejimi günümüz insan hakları kriterlerine denilebilir göre yargılayarak yetersiz ve ayrımcı bulmak da o ölçüde yanlıştır”¹⁰⁸ şeklindeki görüşü dikkat çekicidir.

İlber Ortaylı bu hususta Öktem'in belirttiği gibi, her değerlendirmeyi zamanının şartlarına göre yapmak kanaatiyle çağdaş toplumların azınlığına benzetmenin hatalı bir yaklaşım olduğunu, Millet sisteminin bir kompartıman olarak değerlendirildiğinde müslüman ve gayrimüslim vatandaşların toplum içindeki yaşayışlarını kendilerine tahsis edilen kompartıman içinde gerçekleştirdiklerini, modern azınlıkların ise toplum içindeki yaşayışlarını toplumun çoğunluğuyla çatışarak sürdürebildiklerini, azınlık kavramının

¹⁰⁵ Nuri Adıyeke, “Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimler'in Yaşantılarına Dair”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, İstanbul, 1999, s.260.

¹⁰⁶ Tamer Akçam , “Türkiye İçin Yeni Bir Toplumsal Projeye Doğru”,**Birikim Dergisi**, Sayı 42 İstanbul, 1992, s.13.

¹⁰⁷ Gülgün Tosun, **a.g.e.**, s.209.

¹⁰⁸ Akif Emre Öktem, **Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü**, Ankara, Liberte Yayınevi, 2002, s.60.

Jöntürkler tarafından getirilmiş sapkın bir kavram olduğunu, bunun Osmanlının çöküş sürecinde hastalığın teşhisine çözüm olmayacağını ifade etmiştir.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti çağına ve konumuna göre oluşturulabilecek en marjinal sistemi oluşturmuş, İslam inancından kaynaklanan hoşgörünün etkisi ile çağdaşlarına göre gayrimüslim vatandaşlara çok geniş görülebilecek haklar tanımıştır. Vergi sisteminden, devlet dairelerine alınıp alınmamalarından, kılık kıyafet sınırlandırılmalarına kadar pek çok eleştiriye maruz bırakılmış ama neticede bakıldığında yapılan uygulamaların hepsinin kendi içinde, sanılanın aksine gayrimüslimler lehine bir açıklaması olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin karakteristik yapısını oluşturan din temeline dayalı millet yapısı halkı kültürel olarak kaynaştırmasa da, kendi içinde inançlarını, değerlerini muhafaza ederek her milletin ayrı bütünler halinde yaşamasını, devletin bekası ve bütünlüğüne engel oluşturmadan sağlamış, ancak Fransız İhtilali'nin getirdiği ulusçuluk akımları, tarihte var olan her büyük devletin akıbeti gibi Osmanlı Devleti'nde de etkisini göstermeye başlamıştır. Ulusçuluk akımları devletin dağılmasında tek neden olmasa da en önemli nedenlerden birisi olmuştur.

2.1.3. Osmanlı Devletinde Zimmet Kurumu

İslami esaslara göre kurulan Osmanlı Devleti'nde, gayrimüslimlerin idari ve hukuki statülerinin belirlenmesinde de İslam Hukuku'ndaki 'zimmet' kurumu esas alınmıştır. Osmanlılar fethedilen topraklarda yerleşmiş bulunan veya göç yoluyla gelen, farklı din ve kültüre mensup Zimmi adı verilen gayrimüslim gruplara dinlerini muhafaza ederek devlet güvencesinde yaşama hakkı tanıdılar. Kültürel bir kaynaşmayı hedeflenmemekle birlikte, Osmanlı Devleti yaşanmakta olan döneme göre oldukça modern, insan haklarına uygun bir anlayışla, gayrimüslimleri her alanda serbest bırakmıştır. Gayrimüslim unsurlar bu yolla kendi kültürlerini muhafaza ve geliştirme imkanı bulmuşlardır. Zaman içinde gerek merkez, gerekse yerel yönetim birimlerinde en üst mevkilere kadar yükselen gayrimüslimler, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanuni Esasi gibi önemli siyasi-hukuki belgelerin hazırlanmasında ve uygulanmasında,

¹⁰⁹ İlber Ortaylı, **Osmanlı Barışı**, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2005, s.21.

20. yüzyıl başlarında anayasal ve parlamenter sistemin işletilmesinde belirleyici bir etki yapmışlardır.¹¹⁰

Konu İslam Hukuku açısından incelendiğinde, devletin müslüman ve Türk yöneticileri devlet işlerinin yönetiminde İslam Hukukunu esas almışlardır. Osmanlı Devleti'nde İslam Hukukunun da etkisiyle gayrimüslimleri müslümanlardan ayıran sosyal, siyasal ve dinsel statü farklılıkları oluşturulmuştur. Şer'i hukukun gereği olarak müslüman halk daha ayrıcalıklı bir sınıf olarak görülse de, islami hoşgörünün gereği olarak Osmanlı Devleti gayrimüslimleri kendi şer'i hukuk düzenlerine uymaya zorlamamış, ancak aksine askerlik yapamayacakları gibi kendi lehlerine olan bazı sınırlamalara tabi tutmuştur.¹¹¹

Zimmilere, İslam özel hukuku kuralları uygulanmamakla birlikte, kendi dinsel hukuklarına tabidirler. Özel hukuktan doğan müslümanların sahip olduğu evlenme, miras, mülkiyet edinme, ticaret yapma, çalışma, seyahat etme vb. haklara sahiptirler. Kendi vakıflarını, hayır ve eğitim kurumlarını kurabilirler. Kamu hukuku alanında İslam hukukunun kurallarına tabidirler. Osmanlı Devleti'nin millet sisteminin yapısını belirleyen temel unsurlardan biri de dinde zorlama olmayacağı anlayışıdır. Bu bağlamda, azınlık gayrimüslimlere İslam toprakları üzerinde rahatça yaşama imkanı tanınmıştır.¹¹²

Vicdan hürriyeti bakımından gayrimüslim halk bağlı bulunduğu mezhebin icaplarını yerine getirmek hakkına sahip olduğu gibi İslamiyeti de din olarak seçebilirdi. Ancak İslam dinine geçtikten sonra eski mezhebine dönenler idam cezası ile cezalandırılmaktaydı.¹¹³

Usul hukuku açısından bakıldığında zimmîlerin kendi aralarındaki davalarını kendi cemaat mahkemelerine götürme hakları bulunmaktadır¹¹⁴. Ancak taraflardan biri

¹¹⁰ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 10.

¹¹¹ Bozkurt, **a.g.e.**, s.14.

¹¹² Eryılmaz, "Osmanlı Devletinde Farklılıklara...", s.236.

¹¹³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII. Cilt., 5. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 199.

¹¹⁴ Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmiler", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt3, Sayı 1-4, İzmir, 1987, s. 145-146.

müslüman ise veya zimmilerin ceza hukukunu gerektiren eylemleri öz konusuysa, mutlaka şer'iyye mahkemesinde bakılır ve şer'i hükümler uygulanırdı. Böyle bir durumda cemaat mahkemesine gitmek mümkün değildi.¹¹⁵ Cemaat mahkemelerinin verdiği mali nitelikteki hükümler Osmanlı icra makamlarınca yerine getirilirdi.¹¹⁶ Zimmilerin üst dereceli din adamlarının dünyevi suçlarının yargılanması -aynı zamanda birer devlet memuru olmaları nedeniyle- Divan-ı Hümayun'da görülürdü.¹¹⁷ Osmanlı hukuk sisteminde zimmilere müslümanların yarısı kadar ceza verildiğine ilişkin örnekler de yaşanmıştır.¹¹⁸

Borçlar hukuku ve ticaret hukuku alanlarında, zimmîlerin kendi aralarında yaptıkları sözleşmelerde İslam Hukuku kurallarına bağlı olma zorunluluğu yoktu. Mesela içki ve domuz alış verişi yapabilirler, bu malları hibe edebilirlerdi. Fakat bu tip malların ticaretini müslümanlarla yapmaları kesinlikle yasaktı.¹¹⁹

Ceza hukukunda, müslümanlarla zimmîler arasında fark gözetilmez, aynı suç aynı cezayla karşılanırdı. Örneğin, kısas ve diyet gibi cezalar her durumda iki taraf için de geçerliydi.

Vergilendirme konusunda bilindiği üzere zimmîlerden hukukî ve toplumsal statülerini belirleyen ve müslüman reayadan toplanmayan iki ayrı vergi alınırdı ki, bunlar, haraç ve cizye idi. Buna mukabil askerlik hizmetinden ve kamu görevlerinden muaf tutulurlardı. Cizye adı verilen vergi mukabilinde askerlik yükümlülüğü bulunmayan gayrimüslimler savaşa katılma ve çalışmaya engel başka yükümlülükleri olmadıkça sayısal olarak nüfus kaybı yaşamamışlar, ekonomik olarak da araya engel girmeksizin sosyal düzenlerini idame edebildikleri için müslümanlara nispeten daha refah bir hayat sürmüşlerdir.¹²⁰

¹¹⁵ Bozkurt, **Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu...**, s.23.

¹¹⁶ Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri**, İstanbul, Arı Sanat Yayınevi, 2004, s.324.

¹¹⁷ Ekinci, **a.g.e.**, s.313, 327.

¹¹⁸ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, 9.Baskı, Ankara, Savaş Yayınevi, 1999, s.179.

¹¹⁹ Küçük, **a.g.m.**, s. 209.

¹²⁰ Önder Kaya, **Tanzimattan Lozana Azınlıklar**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2004, s. 19-22

Zimmîler, müslüman reayanın ödediği diğer vergileri ödemekle de yükümlü idiler.¹²¹ Ancak müslümanların her yıl vermesi gereken islamdan kaynaklanan zekat adı altındaki vergi yerine de zimmilerden %5 gelir vergisi tahsil edilmiştir.¹²² Dini niteliği bulunan zekât yerine ise bir tür gelir vergisi ödemekteydiler.

Gayrimüslimlerin, şer'i mahkemelerde şahitlikleri kabul edilmiyordu. Müslümanlara has kıyafetler giymeleri, ata binmeleri, silah taşımaları, dini ibadetlerini müslümanların önünde yapmaları, müslümanlardan daha gösterişli giyinmeleri, hamamda nalınsız gezmeleri, çan çalmaları, evlerini müslümanlardan yüksek yapmaları, açık renge boyamaları yasaktı. Hatta başlarına çingirak takma, çeşitli renklerde giyinme, sokakta kaldırımdan gitme, müslüman birini görünce yol verme zorunlulukları vardı. Bu ayırım yalnızca dini sebeplerle değil ekonomik sebeplerle de olmuş, bazı kumaşların fiyatlarının çok artmasını engellemek, cizye tahsildarlarının gayrimüslimleri kolay tanımasını sağlamak gibi amaçlarla hareket edilmiştir.¹²³

2.2. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Durumu

19. yüzyıl Osmanlı tarihi için oldukça önemlidir. Osmanlı Devleti'nin toplum sisteminde iç ve dış koşullara bağlı olarak şekillenen ve giderek hız kazanan değişimler 16.yüzyılın sonlarından itibaren geleneksel Osmanlı siyasi ve idari sisteminde bozulmalara yol açmıştır. Özellikle 17 ve 18.yüzyıllarda gelişen Rönesans ve Reform hareketleri sonrasında meydana gelen olaylar imparatorluğun siyasi varlığı üzerinde menfi etkiler doğurmuştur.¹²⁴

16. yüzyıldan itibaren alınan askeri yenilgiler ve batı uygarlığının coğrafi keşiflerin etkisiyle gösterdiği gelişme Osmanlı Devleti üzerinde etkiler yapmaya başlamıştır. 18.yüzyıl sonlarında başlayan İslahat hareketlerinin temelinde birbirini

¹²¹ Küçük, a.g.m., s.210.

¹²² Kaya, a.g.e., s.22.

¹²³ Kaya, a.g.e., s.16-17.; Bozkurt, a.g.e., s. 16-25.; Çağatay Okutan, **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 31-32.

¹²⁴ Hasan Tunç, **Anayasa Hukuku'na Giriş**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 1999, s. 11.

izleyen askeri yenilgiler bulunmaktadır. İlk batılılaşma çabaları da bu nedenle askerlik alanında yapılmaya başlanmıştır.¹²⁵

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl başlarında coğrafi ve demografi açısından dünyanın sayılı devletlerinden birisi olmakla birlikte kurumları bu büyüklüğü taşıyacak güçten ve uyumdan yoksundu. Avrupa devletlerinin de ekonomik, siyasal ve teknolojik olarak son derece gerisinde kalmıştı. Bunun yanında 18.yy dan itibaren ülkenin gerek iç gerekse dışta karşılaştığı sorunlar Osmanlıyı daha da karmaşık problemlerle bir dönemece sokmaktaydı.

18. yüzyıl boyunca Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşların yıpratıcı etkileri, merkezkaç kuvvetlerin taşrada yarattığı sorunlar ve yerel seçkinlerin etkinliğinin devlet aleyhine güçlenmesi, Mısır'da Osmanlı egemenliğinin fiilen sona ermesi, Fransız Devrimi'nin yarattığı etkilerin Balkan topraklarında ulusçuluk akımlarını uyarması, dönemin genel çerçevesini oluşturmaktaydı.¹²⁶

Savaşlar sonucu mağlubiyetler başlamış, 1699'da Karlofça Antlaşması'yla Avusturya'nın Katolik azınlıkları bahane ederek iç işlerine karışmasına imkan tanıyan Osmanlı, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile de Rusya'ya Ortodoks Hristiyanlar adına temsil hakkı öngörmüştür. Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla da yine Katolik tebaa üzerindeki Fransa'nın himaye hakkı kabul edilmiştir.¹²⁷ Ancak verilen bu imtiyazların, dış devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine müdahale hususundaki bahanelerinden başka bir şey olmadığı aşikardır.¹²⁸

Osmanlılar ilk kez Avrupa'nın bu üstünlüğünü ne ile sağladığını öğrenmek ve bunu kendi iç sistemine uydurarak bir reform yapmak gereğini duyacaklardır. Osmanlı Devleti'nde yenilikçi hareketleri ilk başlatan padişah III. Selim'dir. 1789-1807 tarihleri arasındaki saltanatında yeniçeriliği kaldırmak, ulema sınıfını kontrol altına almak ve

¹²⁵ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**, Cilt V, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.84.

¹²⁶ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s 174.

¹²⁷ Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 93.

¹²⁸ Preece, **a.g.e.**, s. 78.

Osmanlıyı çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak için bir dizi faaliyette bulunmuştur. III. Selim döneminde askeri, adli, siyasi, idari vb. alanlarda girişilen yenilik hareketlerinin yapılmasında ilk kez Batı örnek alınmıştır.¹²⁹

III. Selim ilk olarak Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler hukuku karşısında yüzyıllardan beri devam etmiş olan şeriatın yabancı devletlerle mütekabiliyet esası üzerinde ittifak yapmasını engelleyen hükümlerini bir tarafa bırakarak, Avrupa devletleri ile ittifak anlaşmaları yapmaya başladı. Bu doğrultuda ilk kez Avrupa'da Türk elçilikleri kurulmuştur.¹³⁰ Yönetim ve askeri işlevleri birbirinden ayırıp, askeri alanda eğitim öncelikli bir sistem kurulmasını hedeflemiştir.¹³¹

III. Selim döneminin yenilik anlayışında devlet yapısının özüne dokunma niyeti yoktur ve yapılmak istenen şey mevcut düzeni onarmaktan ibarettir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nde anayasal gelişmelerin ilk adımı olarak III. Selim zamanında yapılan Nizam-ı Cedid faaliyetleri değil, 1808 yılında kabul edilip imzalanan Sened-i İttifak gösterilmektedir. Ancak III. Selim'in çabaları yeterli olmasa da, devletin içinde bulunduğu güçlükleri ve çıkış yollarını doğru olarak belirleyecek aydınlar yetişmesine katkıda bulunmuş, II. Mahmut döneminde gerçekleşen reformlara ve yenilerinin kaldırılması fikrinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹³²

1807 yılında İstanbul'da III. Selim'e karşı Kabakçı Mustafa isyanı patlak vermiş, III. Selim tahttan indirilerek yerine IV. Mustafa geçirilmiştir. Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak için İstanbul'a yürümüş, III. Selim'in öldürülmesi üzerine Alemdar Mustafa Paşa tahta II. Mahmut'u geçirmiş, kendisi ise Sadrazam olmuştur.¹³³ Hukuk devleti anlayışı açısından önem taşıyabilecek esas değişimler II. Mahmut'un saltanatı ile Osmanlı toplum yapısında görülmeye başlanmıştır.

¹²⁹ Mehmet Kocaoğlu, **Anayasa Hukuku**, Ankara, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, 1998, s. 284-285.

¹³⁰ Karal, VIII. Cilt, s.202.

¹³¹ Stanford J.Shaw- Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, I.Cilt, İstanbul, E. Yayınları, 1982, s. 352-353.

¹³² Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996, s.41-45.

¹³³ Karal, V. Cilt, s. 81-85.

II. Mahmut dönemi ile birçok kaynakta başlatılan reform ya da günümüzden bakılınca modernleşme süreci, Osmanlı Devleti'nde Batının ulaştığı seviyeyi yakalayabilme amacı ile başlamıştır. Ancak özellikle Tanzimat sonrasında azınlıkların hak taleplerini karşılama ve sonrasında devletin dağılmasını önleme amacına yönelik olmuştur. 18. yüzyıl sonralarında başlayan yenilik hareketleri özellikle 19. yüzyılda neredeyse tümüyle azınlık hakları konusunda ön plana çıkmaya başlamıştır. Bunun kanımızca en önemli nedeni, ulusçuluk akımıdır. Ulusçuluk akımı daha önce değinildiği gibi Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaşadığı en ciddi sorunlardan biridir.

Ulusçuluk akımının tüm dünyayı etkilemeye başladığı döneme kadar imparatorluk topraklarında sorunsuz yaşayan özellikle gayrimüslim azınlık, bu dönemde hak ve bağımsızlık talepleri ile imparatorlukta ilk kıvılcımları atmaya başlamıştır. Siyasi alanda yaşanan gelişmeler sadece azınlık hakları ile sınırlı değildir. Bilindiği üzere 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da ulus devlet yapıları belirginleşmeye başlamıştır. 19. yüzyıl ise artık ulus devletler çağı olarak anılmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti özellikle uluslararası politikada diğer ulus devletler ile mücadele edememiştir. Bilhassa sanayi devrimi ile yeniden başlayan sömürgecilik hareketleri ile hem ekonomik hem de teknik olarak gelişen Avrupa, Osmanlı Devleti'ne nispeten savaş sanayinde de önemli ilerlemeler göstermiştir.

19. yüzyılda Avrupa güç dengesini belirleyen önemli etkenlerden biri sömürge yarışları olmuştur. Osmanlı Devleti de bu rekabete katılmamış, aksine Avrupalı ulus devletlerin sömürge mücadelelerinde ilgi odağı olmuştur. Bu bağlamda, savaş teknolojileriyle ileri durumda olan büyük devletler Osmanlı ile giriştikleri ya da onların desteklediği hemen her ülke savaşlardan galip çıkmıştır. Bu dönemde ağır yenilgiler hem toprak kaybına hem de Osmanlı millet sisteminin bozulmasına yol açmıştır.

Yine Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda karşılaştığı en önemli sorunlardan biri de ağır anlaşmalardır. Askeri, ekonomik ve toplumsal nitelikli bu anlaşmalar sırasında ya da sonrasında gayrimüslim azınlıklara önemli haklar ya da özerklikler verilmiştir.

Aynı koşullar ekonomik yaşamı da etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemi siyasal ve toplumsal gelişmeler yanında ekonomik sıkıntılarla da kendinden söz ettirmiştir. Aslında birbirine sıkıca bağlı ekonomik, siyasal ve toplumsal yapılardaki sorun ve sıkıntılar bir diğerini önemli ölçüde etkilemiş ve bu süreç imparatorluğun yıkılmasına kadar sürmüştür. Osmanlı ekonomisi bu dönemde, 19. yüzyılın şartlarına uyum sağlayamaması, para ve maliye politikalarının giderek başka ülkelerin güdümünde yönetilmesi, artan dış borçlar, vergi kayıpları ve savaş ekonomileri nedeniyle çeşitli krizlere sahne olmuştur.

Osmanlı'da üretim çok büyük ölçüde tarıma dayalıdır. Sanayi gelişmemiş, buna karşılık özellikle ticaret, ulaştırma ve bankacılık gibi hizmet kesimleri devletin son 50-60 yılında önemli sermaye birikimine konu olmuştur. Ancak, bu kesimler çok büyük ölçüde azınlık ve yabancı sermaye egemenliğindedir.¹³⁴

Etkin ve ileri sayılan Osmanlı yapısının, sanayileşme yönünde dönüşüm sağlayamaması, kapitalist yoldan gelişmemesi, değişik iç ve dış etmenlere bağlanmaktadır. Bunların görece önemlerinin belirlenmesi yerine, kısaca sıralanmaları, bu çalışma için bir zorunluluktur.

Onaltıncı yüzyılın sonlarından itibaren İmparatorluk yeni toprak kazanımının sonuna gelmiş ve bu yoldan sağlanan gelirler kesilmiştir. Aynı dönemde dünya ticareti Akdeniz limanlarının dışına kaymaya başlamış, altın ve gümüş miktarının, Yeni Dünya'nın sunumu sonucu artması ekonomik dengeleri sarsmaya başlamıştır. İngiltere'nin yeni üretim biçimi ve teknolojik gelişmeler Osmanlı'nın kapılarını yabancı sanayi ürünlerine açması, mevcut sanayisini gittikçe yıkıma sürüklemiştir. Bitmek bilmeyen savaş süreci “merkezi yönetimin elinde toplanan tarımsal artığın yeniden üretime dönüşmesine” imkan vermemiştir.¹³⁵

Kapitülasyonlar ve ticari anlaşmalar sonucunda Osmanlı tabiiyetinde bulunan tüccarlar iktisadi bakımdan gerilemiş, yabancı tüccarlarla rekabet edemez hale gelmiş, ticari faaliyetlerini sürdürmek için ya tabiiyet değiştirmiş ya da, yabancılarla ortaklık

¹³⁴ Eryılmaz, a.g.e., s. 92-94.

¹³⁵ Yakup Kepenek ve Nuran Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2006, s.9.

yaparak ticaretlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda Osmanlı toplumunda Rum ve Ermeni tüccarlardan oluşan yabancılar için vazgeçilmez ortaklar haline gelen Levantenler denen bir sınıf oluşmuş, bu yeni sınıf ayrılıkçı güçleri daha da körüklemiştir.¹³⁶ Bu durum hem milliyetçilik duygusunun gelişmesine neden olmuş hem de gayrimüslim tüccarların iktisadi açıdan güçlenmesini sağlamıştır. Neticede bu dönemde, tarımsal üretim sürecinde Türkler, sanayi ve dış işlerinde ise gayrimüslimler ön planda olmuşlardır.¹³⁷ Kepenek ve Yentürk'ün ifade ettiği gibi, birçok alanda azınlıklar bu dönemde önemli haklara ve ayrıcalıklara sahip olmaya başlamış, İmparatorluğun asli unsurlarından Türkler'in ise tarım ağırlıklı olarak çalışması imparatorluğun iktisadi alanda gelişmesine engel olmuştur.¹³⁸

Gayrimüslimlerin imparatorluğun bir parçası olmalarına rağmen özellikle Tanzimat döneminden itibaren önemli ayrıcalıklara sahip olmaları ve dönemin milliyetçilik akımlarından etkilenecek ayrılıkçı faaliyetlere yönelmeleri nedeniyle, Osmanlı devleti bu kesimin sağladığı gelir ve faydalardan yararlanamamıştır. Hatta belli bir süre sonra bu kesimin sürdürdüğü ekonomik haklar sadece kendileri ve buldukları toplumsal kesime fayda sağlar ve Osmanlı Devleti'ne de zarar verir hale gelmiştir.¹³⁹

Kültürel alanda da benzer bir durum gerçekleşmiştir. Bu da, Müslüman Türklerle gayrimüslim azınlıklar arasındaki uçurumun kültürel boyutunu oluşturmuş, yani derinleşen uçurum sadece gelir değil, aynı zamanda eğitim-kültür boyutuyla da ortaya çıkmıştır. Osmanlı topraklarındaki Batılı eğitim kurumları kadar bunları örnek alarak azınlıkların kendilerinin kurdukları okullar da bu gelişimi sağlamıştır. Müslüman Türkler, özellikle köyde yaşayan kesim, büyük kısmı itibariyle bu yenileşme etkilerinin dışında kalmıştır.¹⁴⁰

Müslüman halk belki tanınan sosyal ve siyasi statü bakımından gayrimüslim halka göre daha fazla imtiyazlara sahipti. Ancak ekonomik gücü oluşturan sanayi,

¹³⁶ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.94.

¹³⁷ Bozkurt, **Gayri Müslim Osmanlı...**,s.156.

¹³⁸ Kepenek ve Yentürk, **a.g.e.**, s.9-10.

¹³⁹ Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2002, s.236-237.

¹⁴⁰ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.33.

ticaret gibi para hareketliliğinin olduğu alanları gayrimüslimlere bırakmakla, müslüman halkın zamanla ekonomik açıdan muhtaç noktaya kadar gerilediği görülmüştür. Gayrimüslimler gerek etnik kimlikleri gerekse ticari faaliyetleri, eğitim alanında gösterdikleri gayretlerle Avrupa ile ortak noktalarda etkileşime geçmiş, bu da onların özgüvenlerini tetikleyerek Osmanlıyı bu noktaya kadar getirmiştir.

Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki durumu ile ilgili son olarak özellikle tarih araştırmalarında sıkça dile getirilen “Şark Meselesi” ne kısaca değinmekte fayda vardır. Çalışma bağlamında, gayrimüslim azınlıkların haklarının özellikle dış güçler tarafından cesaretlendirildiği düşünülürse, bu konunun temel nedeninin açıklanmasında fayda sağlanacaktır düşüncesindeyiz.

Ondokuzuncu yüzyılın Osmanlılar için en uzun yüzyıl olarak tanımlanmasının nedenleri “şark meselesi”nde de aranabilir. Şark meselesi esas olarak, ondokuzuncu yüzyılda, dağılmasına ve çöküşüne kesin gözüyle bakılan Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılması sorunudur. Aslında öncesinde de Batılı büyük devletlerin Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olsa da, özellikle İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan anlayışından vazgeçme niyetiyle beraber başlamıştır.

Osmanlı Devleti dağılacaktı, ancak temel sorun bunun nasıl olacağı üzerinde düğümlenmekteydi. İşte Batılı büyük güçlerin (İngiltere, Fransa, Rusya, kısmen Almanya) Osmanlı topraklarını paylaşma sürecine ilişkin çelişkileri, mücadeleleri, ittifakları ve bunun Osmanlı'ya her anlamdaki etkileri “Şark Meselesi” bağlamında ele alınmaktadır.

Bu bağlamda, Osmanlı'da gayrimüslim azınlıkların özellikle 19. yüzyıldan itibaren çıkardıkları sorunları da şark meselesinden ayrı düşünmek mümkün değildir. İlgili dönem incelendiği zaman Osmanlı'nın sadece doğu bölgesi için değil, Balkanlar ve Ortadoğu için de aynı sürecin devam ettiği ve eyaletlerin Osmanlı topraklarından teker teker ayrıldığı gözlemlenebilir. Bu sürecin ise hemen her safhasında, büyük güçlerin çıkarlarını ve emellerini görmek mümkündür. Esasen azınlıklar sorunu,

Osmanlı topraklarında yaşanan, kendi menfaatleri doğrultusunda dış devletlerin yarattığı ve başından sonuna yaşanan olaylarda sorumluluklarının olduğu bir durumdur.

Görüldüğü üzere Osmanlı'nın 19. yüzyılı imparatorluğun çöküş şartlarının iyice oluştuğu bir dönemdir. Bir yandan Avrupalı ülkeleri yakalayabilmek, bir yandan iç politika sorunlarının üstesinden gelebilme gayreti devletin temel çabası olmuştur. Bu sürecin yani 19. yüzyılın merkezinde ise gayrimüslim azınlıklar vardır. Bu merkezi durumu incelemeyen önce Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan gayrimüslim azınlıkları değerlendirmekte fayda vardır.

2.3. Tanzimata Kadar Osmanlı Devletinde Başlıca Gayrimüslim Topluluklar

Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıklar, itibar sırasına göre sıralanırlardı ve buna göre imtiyazları da birbirinden farklı idi. İtibar sırası genel olarak Müslümanlardan sonra; Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler şeklinde idi. Asli unsur olan Müslümanlar ise; Türk, Arnavut, Pomak, Boşnak, Arap ve diğer Müslüman etnik gruplardan oluşuyordu.

Gayrimüslim topluluklar içinde en önemli unsur ise; Rum Ortodoks kilisesine tâbi olan Hristiyanlardı.¹⁴¹

Hristiyanlar iki ana gruba ayrılırdı:¹⁴²

- Katolikler: Latinler ve Katolik mezhebini kabul etmiş olan bir kısım Gürcü, Süryani, Keldâni, Maruni, Kıpti ve Rum topluluklardır.

- Katolik olmayanlar: Ortodokslar, Gregoryenler, Nasturiler, Yakubiler, Süryaniler, Melkitler, Mandeiler.

¹⁴¹ Küçük, **a.g.m.**, s.210.

¹⁴² Küçük, **a.g.m.**, s.210.

Museviler de kendi aralarında pek çok mezhebe bölünmüş olmalarına rağmen; Osmanlı topraklarında yaşayan üç ana Musevi mezhebi vardı. Bunlar; Rabbaniler, Karailer ve Samirilerdi.¹⁴³

Osmanlı Devleti egemenliği altındaki topraklarda yaşayan zimmileri, millet adı verilen sisteme göre gruplandırmıştır. Türkler, Araplar, Boşnaklar, Arnavutlar gibi Müslüman topluluklar çoğunluğu teşkil edip devletin gerçek sahipleri kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra Zimmiler ise “Rum Milleti”, “Ermeni Milleti” ve “Yahudi Milleti” adı altında teşekkül etmişlerdir.¹⁴⁴. Rumlar, Bulgarlar, Sırlar Ortodoks dinine bağlı Rumlardan oluşan bir millettir. Ermeniler ise Katolikler ve Portestanları içinde barındıran bir grup olarak oluşturulmuştur.¹⁴⁵ Osmanlı Devleti’nde Prostestanlar millet oluşturamayacak kadar az sayıda bir grubu teşkil etse de, 1850 yılından sonra millet olarak değer görmüştür.

Bu bağlamda, Osmanlı devleti içindeki başlıca gayri Müslim toplumları incelemekte fayda vardır.

2.3.1. Ermeniler

Ermeniler Türk idaresi altına 1071 Malazgirt Savaşı ile girmişler, Fatih döneminde, Rusların, Romalıların, İranlıların ya da Bizanslıların tanıdığı haklardan çok daha fazlasını elde etmişlerdir. Ermeniler Osmanlı topraklarının hemen hemen her yerinde dağılmış olarak yaşamışlar¹⁴⁶, ancak hiçbir yerde Türklere nazaran çoğunluk oluşturmamışlardır. 1461’de İstanbul’da bir Ermeni Patrikhanesi kurulmuş, Süryani, Kıpti ve Habeş Kiliseleri, bu Patrikhaneye bağlanmıştır.¹⁴⁷ Ermeni Patriğine, Rum Patriği ve Hahambaşının sahip olduğu tüm yetkiler tanınmış, ayrıca diğer iki millet içine girmeyen bütün uyruklar üzerinde de yetki tanınmıştır; Çingeneler, Süryaniler gibi...¹⁴⁸

¹⁴³ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 29

¹⁴⁴ Ekinci, **a.g.e.**, s.314

¹⁴⁵ Kaya, **a.g.e.**, s.31

¹⁴⁶ İlker Alp, “Ermeni İddialarının Tarihsel Geçersizliği”,

http://sosyalbilimlerstitusu.trakya.edu.tr/dergi_haziran_2009.pdf. (Erişim Tarihi: 23/04/2010).

¹⁴⁷ Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, İstanbul Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 18.

¹⁴⁸ Shaw, **a.g.e.**, s..216.

Aslında Fatih döneminde Ermeni milletine nüfuslarına göre bu denli geniş haklar verilmesini gerektiren bir durum bulunmadığı değerlendirilmektedir. Fatih'in bu yolla, İstanbul'da Ermeni nüfusunu artırmayı istediği düşünülmektedir. Gerçekten de 19. yy'da Ermeni nüfusunun en kalabalık olduğu şehir İstanbul olmuştur.¹⁴⁹

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebasından ayrı olup, Ortodoks ve Katolik mezhebinden farklı olarak bağımsız bir kiliseye ve dini düşünceye sahiptirler. Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra da bağımsız bir cemaat olarak tanınmışlar ve haklar ve ayrıcalıklardan faydalanmışlardır.¹⁵⁰

Ermeni ruhani reisi olan "Katogikoslar", Ermenilerin en eski ruhani merkezi olan Kafkasyada, Osmanlı toprakları dışında, Echmiadzin Kilisesinde bulunmaktaydı. Daha sonra Moğol istilasından dolayı ruhani merkezleri Sis (bugünkü Kazan)'e taşınmıştır.¹⁵¹ İstanbul Ermeni Patriği resmi bir memuriyet niteliğindedir ve en büyük idari makamdır. Katogikoslar ruhani niteliğe haiz en yüksek makam olmasına rağmen devlet huzurunda resmi bir niteliğe sahip değildi. Bir papazın piskoposluğa yükselmesi ise ayinlerde kullanılan zeytinyağının kutsallaştırılması ve dini sorunların çözümlenmesi için bir Katogikos'a ve onun emrindeki papazlardan oluşan Sinad'a başvurmak gerekiyordu.¹⁵²

İstanbul Ermenileri ticaret ağırlıklı uğraşıyorlar, Anadolu'da yaşayan Ermeniler ise tarım, yün ticareti, dokuma ticareti ile uğraşıyorlardı. Ayrıca kuyumculuk, hekimlik, hariciye gibi alanlarda da faaliyet gösteriyorlardı.¹⁵³ Devlet idaresinde özel bir ayrıcalığa sahip olan Ermeniler, milletvekilliğinin yanı sıra genel müdürlük, müsteşarlık veya bakanlık gibi üst düzey devlet görevlerine getirilmişlerdi. Örneğin Gabriel Noradunkyan Efendi Dışişleri, Agop Kazazyan Maliye, Garabet Artin Davut Paşa PTT ve Bayındırlık Bakanlığı görevlerinde bulunmuşlardı.¹⁵⁴ Ermeniler uluslararası ticarete de söz sahibi olmayı başarmışlardır;

¹⁴⁹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.30-31.

¹⁵⁰ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.58-61.

¹⁵¹ Shaw, **a.g.e.**, 216.

¹⁵² Yusuf Hikmet Bayır, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: 3/3, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 49-50.

¹⁵³ Kaya, **a.g.e.**, s.51; Eryılmaz, **a.g.e.**, s.30.

¹⁵⁴ Rahip Komidos Çarkçıyan, "Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)", İstanbul 2006; <http://www.gulhayat.net/148/osmanli-lar-ve-ermeniler>; http://sosyalbilimlerensitusu.trakya.edu.tr/dergi_haziran_2009.pdf. (Erişim Tarihi: 23/04/2010).

Kahire, İskenderiye, Halep, Trablus, Şam ve Selanik'te önemli ticari merkezler kurmuşlardır.¹⁵⁵

Askerlik yükümlülükleri bulunmaması nedeniyle sürekli kendi işleri ile uğraşabilmiş hatta Müslüman halktan çok daha iyi duruma ulaşmışlardır. Ermenilerin elde ettiği başarı bazen yerel yöneticilerin ekonomik baskısıyla karşılaşmıştır. Fakat Padişahlarca yerel yöneticilere gönderilen fermanlarla, Ermenilere karşı bir baskı yapılması önlenmeye çalışılmıştır.

Ekonomik ve sosyal düzeyi çok yüksek olan Ermenilerin ilk bağımsızlık hareketleri 19. y.y.'da başlamıştır. Bu y.y.'a kadar Osmanlı Devleti ve müslüman halkla hiçbir sorunu olmamıştır. Hatta kendilerine Millet-i Sadıka denilmiştir.¹⁵⁶ Ancak son dönemlerine girdiği anlaşılan Osmanlı'dan pay alma yarışına giren Batılı devletlerin milli bilince ilişkin empozeleri sonucu bağımsızlık yolunda Ermenilerin de Osmanlı devletini yıpratacak çok ciddi isyanlar ve ayaklanmaları başlamıştır.

2.3.2. Ortodokslar

Osmanlı Devleti'nde en büyük yoğunluğa sahip millet Rum ve Ortodokslardır. Ortodokslar fetihten önce özerk patriklere bölünmüş durumda iken, İkinci Mehmet bütün Ortodoksları İstanbul Fener Patrikhanesi'nde, İstanbul Patriği'nin liderliğinde birleştirmiş, buna karşın Patriğin Osmanlı egemenliğini kabul etmesini sağlamıştır.¹⁵⁷ Osmanlı, Fener Patrikhanesi'ne Bizans döneminde tanınan hak ve yetkilerden çok daha fazlasını tanımıştır.¹⁵⁸

Fatih'in Patriğe karşı göstermiş olduğu tolerans, Fatih'ten sonraki Padişahlar tarafında da devam ettirilmiş, Patrikhane, Osmanlı Devleti içinde adeta bir devlet haline gelmiştir. Rum halkı, Patrikhane öncülüğünde bağımsız bir dini hayat sürmüş, kendi

¹⁵⁵ Halil Metin, **Türkiyenin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001, s.33.

¹⁵⁶ Remzi Kılıç, "Osmanlı Türkiyesinde Azınlık Okulları", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 431, Ankara 1999, s..152

¹⁵⁷ Shaw, **a.g.e.**, s.215.

¹⁵⁸ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.28.

eğitim kurumlarını açmış, güven içinde sanat ve ticaretle uğraşmışlardır.¹⁵⁹ Bu nedenle Yunan Dili ve Edebiyatı herhangi bir engelle karşılaşmaksızın yaşamış, öğretilmiş, hatta Rumca fermanlar kaleme alınmış, Rumca yarı resmi dil olarak kullanılmıştır.¹⁶⁰

Ortodoksların çoğunluğunu oluşturan Rumlar, Osmanlı Devleti'nde imtiyazlı bir sınıfa sahipti. Fatih İstanbul'un fethinden sonra mücadelesini Hristiyan Batıya yöneltmiş, bu nedenle Ortodoks kilisesine bağlı ve büyük çoğunluğu Osmanlı sınırlarında yaşayan ve Ortodoks olan gayrimüslimleri manen kazanmak, Katolik ve Ortodoks Hristiyanların birleşmesini engellemek ve Ortodoks kilisesini tek elden yönetmek niyetiyle onlara farklı imtiyazlar tanımıştır.¹⁶¹

Ortodoks patriği, tüm Hristiyan Ortodoksların ruhani lideri olarak kabul edilmiş, seçimi padişah tarafından onaylandığı için de Padişah'ın memuru olarak kabul edilmiştir. Patrik Ortodoksların başı olması sebebiyle, milleti ile ilgili konuşma yapmak üzere her zaman divanda söz alma hakkına sahiptir.

Osmanlı Devletinde Rumlar hep ayrıcalıklı muamele gördüğünden, Rum çocukları zamanın en iyi öğretim kurumlarında eğitim görmüş, hatta yurt dışına gitmişlerdir. Avrupa'dan dönen Rum gençleri Fransız akımının yaydığı fikirleri kendi toplumlarında da yayarak ayrılıkçı hareketlere zemin olmuşlardır.¹⁶² Bu durum Türk nüfusun batı dillerini öğrenmedeki isteksizlikleriyle birleşince, Osmanlı Devleti'nin dış işleri Rumlar tarafından yürütölür hale gelmiştir.

Yüzyıllarca Osmanlı himayesinde rahat, huzur ve barış içerisinde yaşayan Rumlar zamanla milliyetçilik akımlarına kapılmış, 18.yy'dan itibaren patrikhane yıkıcı faaliyetlerin adı olmuştur. Rusya'nın Ortodoksları himayesi ve patrikhanenin de desteği ile, Etnik-i Eteryä, Mavro Mira, Pontus Rum gibi bölücü teşkilatlar kurulmuştur. Bu teşkilatların kurulmasında desteği olan tüm din adamları idam edilmek suretiyle

¹⁵⁹ Vahapoğlu, **a.g.e.**, s.18.

¹⁶⁰ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006. s.62.

¹⁶¹ Eryılmaz, **a.g.e.**,s.29.

¹⁶² Süleyman Kocabaş, **Tarihte ve Günümüzde Türk ve Yunan Mücadelesi**, İstanbul, Bayrak Yayınları, 1984, s.47.

cezalandırılmışlardır.¹⁶³ Mora isyanı sonrasında ise Rumlar Rusya'nın ve batılı devletlerin yardımı ile 1829'da Yunan Devleti'ni kurmuşlardır.

2.3.3. Protestanlar

Osmanlı Devletinde Fransa'ya Katoliklere, Rusya'ya ise Ortodokslara ilişkin himaye hakkı verilmiş, devletler bu vesile ile Osmanlı'nın içişlerine müdahale hususunda önemli girişimlerde bulunmuşlardır. İngiltere de aynı çıkarlar doğrultusunda kendisi için bir kapı aramış, Osmanlı Devleti'nde olmayan Protestan cemaati için çalışmalara başlamıştır.

Öncelikle bölgeye Protestanlar ve papazlar gönderilmiş, akabinde 1840 yıllarına gelindiğinde de buna ilişkin Osmanlı Devleti'ne başvurularını yapmışlardır. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 1840'da Protestan mabedi için Osmanlı Devleti'ne başvurmuştur. Basit ve sadece dini amaca yönelik gibi görünse de, Osmanlı Devleti daha sonraki yıllarda büyük imtiyazlara neden olacağını düşünerek, talebi reddetmiştir. 1834 tarihli mezhep değiştirmenin yasak olduğuna ilişkin fermanın yürürlükten kalkmasının akabinde İngiltere'nin Kudüs'te bir Protestan mabedi açmasına izin verilmiş, 1842 yılında Kudüs'te Protestan Kilisesinin resmi açılışı yapılmıştır. Osmanlı Devleti 1850 yılında da İngilizlerin baskısıyla Protestanları bir millet olarak kabul etmiş, Rum, Ermeni, Katolik ve Yahudilerden sonra beşinci millet olarak tanımıştır.¹⁶⁴

1856 Islahat Fermanının da etkisiyle İngilizlerin koruyuculuğu altında bir Protestan topluluğu oluşmuştur. Fakat bütün çalışmalara rağmen Protestan mezhebine girenlerin sayısında büyük artış olmamıştır.

¹⁶³ Vahapoğlu, a.g.e., s.20-21.

¹⁶⁴ Eryılmaz, a.g.e., s.71.

2.3.4. Yahudiler

Yahudiler İstanbul'un fethine kadar merkezi bir örgütlenmeye sahip değildi. Çok sayıda cemaat birbirinden bağımsız olarak yaşamını sürdürüyordu.¹⁶⁵ Osmanlı Devleti'nin her millete gösterdiği hoşgörü, Avrupa ülkelerinde hristiyanlaştırmaya çalışılan, bu ve benzer nedenlerle Hristiyanların zulmüne uğrayan Musevilerin özellikle İspanya'da Engizisyona maruz kaldıktan sonra Osmanlı ülkesine sığınmalarına neden olmuştur.¹⁶⁶ İltica eden Museviler ticari ve öteki yetenekleriyle birlikte sermayelerini de Osmanlı Devleti'ne taşımışlardır.¹⁶⁷

Osmanlı'da önemli görevlerde bulunan ve sosyo-ekonomik düzen içinde belli bir ağırlığı olan Yahudiler, Rum ve Ermeni cemaatleri gibi Hahambaşı önderliğinde bir millet olarak teşkilatlandırılmış, kendi Havra'larına sahip olma ve özgürce ibadet etme hakkına sahip olmuşlardır. Ancak diğer cemaat liderlerinden farklı olarak ruhani lider olmaktan ziyade topluluk yöneticisi niteliğinde bulunan Hahambaşı'ya, Yahudilere ait davaları görme, Yahudilerden alınacak vergileri toplama gibi yetkiler verilmiştir.¹⁶⁸ Bu özerklik sayesinde Yahudiler kendi inanç ve geleneklerini koruyup günümüze aktarabilmişlerdir. Yahudilerin tıp alanındaki etkinlikleri ve yoğunluğu teşkil etmeleri, sarayın da dikkatini üzerine toplamıştır. Osmanlı ülkesinde Yahudi nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerler İstanbul, İzmir, Selanik, İskenderiye gibi liman şehirleriyle Şam, Bağdat, Halep gibi büyük ticari merkezlerdir.¹⁶⁹

Osmanlı yönetiminin 15 ve 16. y.y.'larda Avrupa'da zulüm gören ve sınır dışı edilen Yahudileri ülkesine kabul etmekte tereddüt göstermemesi, hatta Yahudi göçlerine gösterdiği teşvik edici siyaset nedeniyle, Yahudilerin ticari tecrübelerinden ve servetlerinden istifade amaçlı olarak da bu tarz bir tutum sergilediği yolunda

¹⁶⁵ Yahya Koçoğlu, **Azınlık Gençleri Anlatıyor**, Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s.12.

¹⁶⁶ Yusuf Besalel, **Osmanlı ve Türk Yahudileri**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1994, s.23.

¹⁶⁷ Shaw, **a.g.e.**, s.215.

¹⁶⁸ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁶⁹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.69.; Bozkurt, **a.g.e.**, s. 12.

değerlendirmeler yapılmıştır.¹⁷⁰ Yahudiler Osmanlı Devleti'nin geliştirdiği bu siyaset sayesinde Müslüman ve Rumlardan sonra üçüncü büyük nüfus olarak görülmüştür.

Tıp alanındaki hakimiyetlerini Rum ve Ermenilere nispeten 18. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş kaybetmeler de tamamen yitirmemişlerdir. Osmanlı Yahudileri; ayrıca marangozluk, kalafatçılık, meyhanecilik, saten, mücevher ve inci gibi değerli süs ve giyim eşyalarının ticareti ile de uğramışlardır. Birbirinden farklı kültürlere sahip Yahudi gruplar Osmanlı egemenliği ve hoşgörüsü altında her çeşit dinsel baskıdan uzak olarak yaşamışlardır. Yahudiler, hak ve yükümlülükler bakımından İslam hukukundaki zimmet kurumu gereğince Osmanlı'daki diğer Hristiyan gruplardan farklı bir uygulamaya tabi tutulmamış, eşit değerlendirilmişlerdir.¹⁷¹

Avrupa'da karşılaştıkları ikinci sınıf insan muamelesi, maruz kaldıkları baskılar, himaye edecek batıda bir devletlerinin olaması sonucu Osmanlı Yahudileri 19. yy'da gelişen ulusçuluk akımlarından en az etkilenen millet olmuş, Müslüman halkla bir nevi kader ortaklığına girmiş, Müslüman Türklerle birlikte en çok zarar gören millet olmuştur.

¹⁷⁰ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.33.

¹⁷¹ Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı- Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", **Belleten**, Cilt. 57, Sayı: 219, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ağustos 1993, s. 542.

2.4. Tanzimat Fermanı

2.4.1. Tanzimat Fermanını Hazırlayan Koşullar

Osmanlı'nın kuruluş ve özellikle yükseliş dönemlerinde kusursuz biçimde işleyen millet sistemi, 16. yüzyılda imzalanmaya başlayan kapitülasyon anlaşmalarından etkilenecektir. Büyük devletler, bu anlaşmalara dini hükümleri eklemek suretiyle, dini hakları koruma bahanesiyle, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başladılar. Duraklama döneminde, 1615 yılında Avusturya ile imzalanan barış anlaşmasının 7. maddesi şu şekilde olup; dönemin içeriği ve imtiyazlar hakkında bilgi vermesi bakımından önem arz etmektedir: “İsa'nın milleti olduğunu beyan ve Papa'ya itaat eden kişiler, kilise mensubu, keşiş, cizvit olsunlar ya da sıfatları ne olursa olsun, muhteşem Osmanlı İmparatorluğu'na tâbi topraklarda kilise inşa etme hakkını haiz olacaklar, gelenekleri ve tarikatlarının statüsü ve kadim mezheplerine uygun olarak İncil okuyabilecekler, meclis oluşturabilecekler ve ayin icra edebileceklerdir; Osmanlıların Sultanı ve tebaası onlara hayırla muamele edeceklerdir...”¹⁷²

İlber Ortaylı, Tanzimat Fermanı'nı “İktisadi bünyesi ve toplumsal kurumları ile endüstri çağına ayak uyduramayan bir imparatorluğun aydın bürokratlarının iç ve dış baskılar sonucu zaruretten ilan ettikleri bir belge” olarak nitelendirmiştir. Balkanlardaki halkın bağımsızlık yolunda Osmanlı'ya yüz çevirdiği bir ortamda, bozulan toprak rejimi ve merkeze baş kaldıran mahalli derebeylerin ülkenin genelinde nüfuz mücadeleleri bir otorite bunalımına yol açmış, devletin askeri, mali ve mülki olarak getirdiği ıslahat girişimlerin olumlu sonuç vermemesi ve Avrupalı devletlerle yapılan anlaşmalar bu süreci hızlandıran zaruri sebeplerden sayılmıştır.¹⁷³

Askeri ihtiyaçların büyük bir kısmını karşılayan toprak rejiminin bozulması, maaşlarını alamayan yeniçerilerin askerlik dışı işlerle uğraşmalarına, bu da Osmanlı ordusunda keyfiyetin artmasına ve dolaylı olarak da neticede çöküşe neden olmuştur.

¹⁷² Öktem, **a.g.e.**, s.62.

¹⁷³ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, 2.Baskı, Ankara, Cedit Neşriyat, 2008, s. 402.

Devletin para gereksinimi artmış, gelirleri azalmış, merkezi otoritenin de zayıflaması ile sipahilerin dirliklerin fiilen sahibi olması sonucunu doğurmuştur.¹⁷⁴

Dirlik düzeninin bozulması köylüyü topraktan uzaklaştırmış, maaşlarını alamayan yeniçeriler otorite boşluğundan istifade ederek halka kötü muamelelere başlamış, isyan ve ihtilal girişimleri üzerine Yeniçeri Ocağı 1826 yılında İkinci Mahmut tarafından kaldırılmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması kangrenleşmiş bir yapının arındırılması olsa da, bu kısa sürede ülkenin düzenli ordusunun bulunmaması toprak kayıplarını hızlandırmıştır.

Başlangıçta Osmanlının bir iç sorunu olarak ortaya çıkan Mısır sorunu akabinde uluslararası boyutlara taşınmış, Osmanlının bu tehdidi savuşturmak için yabancı devletlerin yardımı mukabilinde, İngiltere ile yapılan 1838 anlaşması gibi, ticari anlaşmalar ile imtiyazlar vermesine neden olmuştur. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlık yolunda çıkardığı isyan Osmanlı Devleti'nde esaslı bir ıslahat yapılması isteği uyandırmıştır.¹⁷⁵

1839 tarihli Tanzimat Fermanı, 1838 yılında İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmasının hemen ardından ilan edilmiştir. Gayrimüslimlerin imparatorluğun ticaretle uğraşan kesiminin çoğunluğunu teşkil etmesi bu fermanın arkasındaki uluslararası etkenlerin ne olduğunun da anlaşılmasını sağlamaktadır.¹⁷⁶

Avrupa ülkelerine verilen kapitülasyonlarla birlikte Osmanlı'nın askeri gücünün zayıflaması, batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesini kolaylaştırmıştır. Aynı dönemde Osmanlı'da yaşayan gayrimüslimler 18. yy'da batı kültür ve edebiyatı ile ilgilenmeye başlamış, kurdukları diyaloglar neticesinde zamanla diğer devletlerin yönetimini Osmanlı yönetimine tercih etmeye başlamışlardır.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Murat Sarıca, **Siyasal Tarih**, İkinci Basım, İstanbul, Ar Basım Yayım, 1983, s. 123.

¹⁷⁵ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 403.

¹⁷⁶ Öktem, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁷⁷ Küçük, **a.g.m.**, s.211.

1774 Küçük Kaynarca Anlaşması, 1779 İstanbul Anlaşması, 1829 Edirne Anlaşması, 1833 Hünkar İskelesi Anlaşması, 1827 tarihli Londra Anlaşması, 1881 İstanbul Anlaşması ile artık Batılı devletler Osmanlı Devleti'nde artık söz sahibi olmaya başlamışlardır.¹⁷⁸

Ülkenin genelinde süren nüfuz mücadeleleri bir otorite bunalımına yol açmış, devletin askeri, mali ve mülki alanda getirdiği ıslahat girişimleri olumlu sonuç vermemiş ve bu durum Avrupa Devletleri ile yapılan antlaşmalarda Osmanlı Devleti'nin Tanzimatla birlikte başlayacak sürecini hızlandıran sebeplerden olmuştur.¹⁷⁹

Yaşanan bu gelişmeler, 17. yy'ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşamakta olan azınlıkların durumlarında bir takım değişikliklerin yaşanmasına neden oldu. Artık zimmîler, kendilerine uygulanan kılık kıyafet kısıtlamasına aldırış etmemeye başladılar. Giyim ve ayakkabı farklılıkları (Türkler için sarı Pabuç ya da çizme, Ermeniler için kırmızı, Yahudiler için Siyah) ve azınlıklara getirilen benzer sınırlamalar zamanla kaybolmuştur.¹⁸⁰ Yeni kilise inşası ile ilgili hükümlerde de daha esnek davranılmaya başlanılmıştır.

Karlofça Anlaşması'na Katolik din adamlarının kiliselerini tamir etmelerinin engellenmeyeceğine dair hüküm konulmuştu. 1740 yılında Fransızlara verilen kapitülasyonların 81. maddesinde; Fransız rahiplerin Kudüs'te sahip oldukları yerlerin zamanla harap olması halinde, İstanbul'daki Fransız elçisinin aracılığıyla tamirine izin verileceği hükme bağlanmıştı. Bunun dışında Rusya'nın işgal ettiği Ege Adaları Osmanlı yönetimine bırakılmasına karşın buralarda kilise inşasına ve tamirine izin verileceği anlaşmaya eklenmişti.

Osmanlılar, artık imparatorluğun dağılmasını engelleyemiyorlardı. Din birliği, yerini artık etnik kimliklere bırakmıştı ve millet sistemini geleneksel hali ile sürdürmek

¹⁷⁸ Öktem, **a.g.e.**, s.63-64.

¹⁷⁹ Ortaylı, **a.g.e.**, s.402.

¹⁸⁰ Juan Gaytisoló, **Osmanlı'nın İstanbulu**, Çev. Neyyire Gül Işık, 4.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s.64.

artık mümkün gözüküyordu.¹⁸¹ 19. yy başlarından itibaren Osmanlı'da yaşayan gayrimüslimler, artık birer millet olarak ortaya çıkmak için faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Bir anlamda bu dönemde Osmanlı Devleti de dışsal koşullardan yani ulusçuluk akımından etkilenmiş, bu sürecin ilk sonuçları kendisini gayrimüslim azınlıklarda göstermiştir.

Küçük'e göre; bu milletlerin bağımsızlık isteklerinin nedeni, yalnızca batı kültürüyle tanışmış olmaları değildir. En önemli neden; kapitülasyonların verdiği imtiyazlar ve batılı devletlerin himayeci politikaları sonucu, söz konusu azınlıkların iktisadi açıdan kalkınmış olmalarıdır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, temelden sarsılmış olup; artık Türklerin eski günlerdeki gibi çeşitli milletleri bir arada yaşatma ve kaynaştırma çabaları imkânsız hale gelmiştir. Toplum bağları zayıflayarak, cemaatler birbirlerine düşman haline gelmişlerdir. Yapılan reformlarla Müslüman ve gayrimüslimleri birleştirme yolunda verilen çabalar da sonuç vermemiştir.¹⁸²

II. Mahmut; “Ben tebânın Müslüman'ını camide, Hristiyan'ını kilisede, Musevi'sini de havrada fark ederim. Aralarında başka bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adalet kavidir ve hepsi hakiki evladımdır” diyerek bu barış ortamını devam ettirmek istemiştir. Bu amaçla II. Mahmut, gayrimüslimleri devlet yönetimine bağlı tutmak için; taşrada müslümanlarla birlikte gayrimüslimleri de ezen güç odaklarını ortadan kaldırarak, merkezi yönetimi güçlendirmeye çalıştı. Ayrıca çeşitli eyaletlerin ileri gelenlerini müslümanlarla gayrimüslimleri eşit tutmaları konusunda uyarıyordu. Tüm bu çabalarına rağmen, II. Mahmut başarılı olamadı.¹⁸³

Bu gelişmelerle birlikte özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Rum Patriği Nizamı”, “Lübnan Nizamnamesi”, “Ermeni Milleti Nizamnamesi”, “Yahudi Milleti Nizamnamesi” gibi bir takım hukuki düzenlemeler yapılmak suretiyle barış ortamı sağlanmaya çalışılmıştır.

¹⁸¹ Taşkın Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimler**, İstanbul, Ütopya Yayınevi, 1999, s.243.

¹⁸² Küçük, **a.g.m.**, s.211-212.

¹⁸³ İkinci, **a.g.e.**, s. 83.

Milliyetçilik akımları ile ilk fire önce Sırplar'dan, akabinde Osmanlı Devleti'nde en çok ayrıcalıkların tanındığı, sosyo-ekonomik bakımdan gayrimüslimler içerisinde en ileri düzeyde bulunan Rumlar'dan geldi. Rumlar 1830 yılında Yunanistan'da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu durum çok uluslu bir temele sahip olan Osmanlı Devleti'ni sarsmaya başladı. Azınlıklar bahanesi son döneme kadar büyük devletlerin elinde kendi aralarındaki güç mücadelesinin aracı olarak Osmanlı siyaseti ve kaynakları üzerinde kullanılmaktaydı. Fransa 1740 yılında kapitülasyon anlaşması ile Katolik Osmanlı tebaası üzerinde himaye hakkı elde edince, bunu örnek alan Rusya 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ortodoks Osmanlı halkının himayesini üstlenmiş, neticede himaye adı altında oluşan devletlerin tahrikleri, Osmanlı'da dini ve milli ayrılıkçı hareketlerin gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Akabinde batılı ülkeler kendi aralarında Hristiyan mezheplerini taksim etmişler, yapılan paylaşımda Katolikler Fransa, İtalya ve Avusturya; Protestanlar İngiltere, ABD ve Almanya; Ortodokslar Rusya tarafından himaye edilir hale gelmiştir.¹⁸⁴

Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatını azınlıkların hakları bahanesi ile kullanması, 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin nedenlerinden olmuştur. Tanzimat döneminde, din esasına dayanan cemaat/millet sistemi üzerinde önemli değişiklikler olmuştur. Tanzimat sonrası dönem ise, Osmanlı vatandaşı kavramının geliştirilmeye çalışıldığı bir dönemdir.¹⁸⁵ Tanzimat'la birlikte, önceki dönemlerdeki hukuki statü farklılıklarına son verilerek, ülkede yaşayan herkesin din ayırımı yapılmaksızın, aynı hukuk kurallarına tabi tutulması amaçlanmıştır. Böylece devletin parçalanmasının ve dış karışmaların engellenmesi düşünülmüştür.

2.4.2. Tanzimat Fermanının İçeriği ve Azınlıklara İlişkin Getirdiği Hukuki Düzenlemeler

Büyük devletlerin bazı azınlıkları himaye etmeleri, onlara azınlıkların haklarını koruma bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatını veriyordu. Oysa ki, gerçekte büyük devletler bu imparatorlukta etki sağlamak için veya "Avrupa'nın hasta

¹⁸⁴ Eyüp Kaptan, **Lozan Konferansında Azınlıklar Sorunu**, İstanbul, Harp Akademileri Yayını, 2002, s.23.

¹⁸⁵ Kaptan, **a.g.e.**, s.23-24.

adamı” ölünce onun mirasına konmak için birbirleriyle yarış ediyorlardı. Çöküşü hızlandırmak için de devletin bünyesindeki bazı milletleri kışkırtarak milliyetçilik akımını teşvik ediyorlardı.¹⁸⁶

Bu siyasi gelişmelerin ışığı altında baktığımız zaman, Osmanlı yönetiminin 19. yüzyıldan itibaren gayrimüslimler bahane edilerek çok ağır baskılara maruz kaldığını görüyoruz. Devlet bu nedenle, bu yüzyılda gayrimüslimlerle ilgili önemli değişiklikler yapmıştır. Bu yüzyıla kadar fazla değişmeden gelen klasik “millet sistemi”; dışarıdan gelen baskılar ve içeride gayrimüslimlerin ayrılıkçı faaliyetleri sonucu, bu unsurların idaresi ile ilgili pek çok yeni uygulamalarla hemen hemen başka bir çehre almıştır.

3 Kasım 1839’da, Padişah ve bakanların yanı sıra Rum ve Ermeni Patrikleri ile Yahudi Baş Hahamının da hazır bulunduğu dinleyiciler topluluğu önünde okunan Gülhane Hatt-ı Hümayunu temel olarak, Müslümanların Gayrimüslimlerle “haklar bakımından eşitliği” ilkesini getirmiştir. Bu ilke ise, geleneksel Osmanlı hukuk sistemini kökten değiştirecek yeniliklerin başlangıcı olacaktır.¹⁸⁷

Artık din esasına göre belirlenen millet sistemi yerine Osmanlılık kavramı ikame edilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde her dinden tebaanın eşitliği prensibini temel almış ve herkesin aynı hak ve güvencelerden yararlanacakları ve aynı yükümlülöklere tabi olacakları bir hukuk sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Müslümanlar millet-i hakime, Gayrimüslimler millet-i mahkume iken,¹⁸⁸ müslümanlar millet-i hakime haklarını kaybetmişlerdir.¹⁸⁹

Bütün devlet makamları ve rütbelere gayrimüslimlere açılmıştır. Gayrimüslimlerin Müslümanlar için şahitliği kabul edilmezken, Müslümanlar hakkında hüküm vermek üzere mahkemelerde üyeliği yasal hale getirilmiştir. Oluşturulan bu yeni statü ile Gayrimüslimler, Müslümanlara sağlanan haklardan yararlanmakla beraber, askerlikten muaf olmaları nedeniyle, eğitim ve ticaret gibi alanlarda kendilerini daha da

¹⁸⁶ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.92-93.

¹⁸⁷ Bozkurt, **Gayri Müslim Osmanlı...**,s.42.

¹⁸⁸ Koçoğlu, **a.g.e.**, s.13.

¹⁸⁹ Nevzat Köseoğlu, “Bir Rapor Vesilesiyle Arka Plan”, Ed; Çağatay Özdemir, **Çok Kültürlölük ve Türkiyelilik**, Ankara, Tek Ağaç Yayınları, 2005, s.6.

geliştirme fırsatını elde etmiş, böylece Müslümanlara nispeten daha ayrıcalıklı, üstün bir statüye kavuşmuş oldular. Tanzimat'la birlikte sancak merkezlerinde Müslüman ve Gayrimüslim üyelerden oluşan meclisler kurulmuştur.¹⁹⁰

Gayrimüslimlerin hukuki durumları ile ilgili olarak, Tanzimat Fermanı'nın yayınlanmasından itibaren yapılan yeni düzenlemeler ve gösterilen bütün çabalar, bu konudaki tartışmaları bitirmeye yetmemiştir. Bülent Tanör, Tanzimat Fermanı'nın bir tür insan ve yurttaş hakları bildirgesi ve kişi haklarını düzenleyen derli toplu ilk belge olduğunu ve yine Tanzimat'ın ilk görevinin ise, dağılma halindeki kitleleri yenilikler çevresinde toplayarak, hukuki güvence esasına dayalı merkezi gücü yeniden oluşturmak olduğunu ifade etmiştir.¹⁹¹

Ortaylı ise, hazırlanan fermanı, ne ruhen ne de lafzen anayasa değilse de, getirmek isteği kurumlar silsilesi itibariyle bir ilk anayasal hareket olarak nitelendirmiş, Maksudi Arsel'in eserinden alıntı ile yapılan ıslahatları üç aşamada kategorize etmiştir.¹⁹²

Bunlar;

- Bütün tebaanın hayat, şeref, haysiyet ve mülklerinin emniyet ve masuniyeti
- Vergilerin toplanma ve belirlenme usulünün düzenlenmesi,
- Asker toplanması usulünün düzenlenmesidir.

Fermanda en çok tartışılan husus öncelikle Müslüman ve Gayrimüslimlerin eşitliği olmuştur. Fermanda aslında kelime olarak "eşit" kavramı geçmese de genel anlamda kanun önünde eşit oldukları ilkesinden yola çıkarak bu anlama varılabilecektir.

¹⁹⁰ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.97.

¹⁹¹ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul, YKY Yay., 2004, s.88-89.

¹⁹² Ortaylı, **a.g.e.**, s.405.

Bu husus Fermanda Şu Şekilde ifade edilmiştir;

“...tebaay-1 Saltanat-1 Seniyyemizden olan ehl-i İslam ve milel-i Şer’i iktizasınca kaffe-i Memalik-i Mahsusemiz ahalisine taraf-1 Őahanemizden emniyet-i kamile verilmiş...”¹⁹³ Fermanda geĀen bütün cümlelerden müslümanlar gibi gayrimüslimlerin de tanınan haklardan eşit Şekilde yararlanacağı anlaşılmaktadır.¹⁹⁴

Ferman sırasıyla aŐađıda belirtilen düşünce ve buyrukları iĀeriyordu;¹⁹⁵

- Osmanlı Devleti yüzlerce yıl İslam esaslarına uyularak yönetilmiŐ ve bu nedenle Āok gĀl ve dirlikli bir yaşam srmŐtr.
- Ne yazık ki son 150 yıldır “ĀeŐitli nedenlerle” İslam esaslarına uyulmaz olmuştur; Böylece ĀkŐ başlamıştır.
- İslam esaslarına uyulmazsa devlet yaŐayamaz;
- Tahta Āıktıđımızdan beri, bu kötü gidiŐi önleyecek Āareler aradık; gerekli önlemler alınırsa kısa sürede (5-10 yıl) tekrar yükselme yoluna girilebilir;
- Bu amaca ulaŐabilmek iĀin Allah’ın ve Peygamberin yardımına sığınarak, yurdumuzun daha iyi yönetilebilmesi iĀin, yeni bazı konuların Āıkarılmasını uygun bulduk. Bu konularla gerĀekleŐtirilecek en önemli ilkeler Őunlardır;
 - ✓ Can güvenliği
 - ✓ Irz ve namus gveliliği
 - ✓ Mal güvenliği
 - ✓ Veri toplama yöntemlerinin düzeltilmesi
 - ✓ Askerliğin belli süre ile sınırlandırılması

İlk esas olarak;

- Bundan sonra ceza davaları aĀık (aleni) ve etraflıca grlmedikĀe ve suĀlular hakkında Şer’i hüküm tertip edilmedikĀe, kimse aĀık ya da gizli ldrtlemeyecek; (SuĀ ve cezanın yasallığı)

¹⁹³ Kaya, a.g.e., s.71.

¹⁹⁴ Hayati Hazır, **Tanzimat Fermanının Anayasa Hukuku AĀısından Tahlili**, Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.219-220.

¹⁹⁵ Āok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s.331-332.

- Herkesin canı, malı, mülkü, namusu, ırzı güvenlik altına alınacak ve adalete uygun olmadığından “müsadere” yöntemi kesinlikle kalkacak;
- Bu konuda, uyruklarına tanıdığı haklar (metinde “müsaade”) kesindir, tarafımdan güvence altına alınmıştır.
- Diğer konularda oy birliği ile, danışarak karar almak gerekmektedir. Bunun için Meclis-i Ahkam-ı Adliye'nin üye sayısı artırılacak; orada herkes düşüncesini hiç çekinmeden söyleyecek ve askeri işler yetkili kurulda aynı biçimde görüşülecek, her konuda verilen kararlar onayına sunulduktan sonra kanun sayılacak;
- Bu konuların din, devlet ve ulusun hayrına olacağından, onlara asla aykırı davranmayacağım ve kutsal emanetler odasında devlet büyüklerinin önünde buna yemin edeceğim. Devlet memurları ve ulema da aynı yemini edecek;
- Bu konulara aykırı davranışların cezalarını saptamak için ayrıca bir ceza kanunnamesi yapılacak; suç işleyen herkes hatır, gönül ve rütbeye bakılmadan bu kanuna göre cezalandırılacak;
- Memurlar artık belirli maaşlara kavuştuğundan, rüşvet almalarına gerek kalmamıştır. En büyük felaket kaynaklarından olan bu rüşvet belası ile savaşmak için ayrıca etkili bir kanun yapılacak;
- Daha sonra dua ve başarı istekleriyle son bulan Tanzimat Fermanı'nın her yerde ve dış ülkelerde duyurulacağı belirtilmiştir.

Gülhane Fermanı'nda yer alan esasların başında mal, can ve namus emniyeti gelmektedir. Şeriat ve kanun bakımından hüküm olmadıkça hiç kimse hakkında hüküm verilmemesi, müsaderenin kaldırılması, iltizam usulüne son verilmesi, servete göre adaletli vergi dağılımı, askerlik süresinin kısaltılması temel ilkeler olup, tartışmasız en önemli ilke tüm bu haklardan tüm tebaanın eşit olarak istifade edebilmesidir.¹⁹⁶

2.5. Tanzimat Fermanının Osmanlı Toplumsal ve Siyasal Yapısı Bağlamında Azınlıklar Açısından Değerlendirilmesi

Tanzimat Fermanı hukuken bağlayıcı ve padişah yetkilerini kısıtlayıcı niteliği olan bir belgedir. Padişah kendi iradesi ile kendi yetkisini kısıtlamış ve fermanın gereklerini yerine getireceğine dair yemin etmiştir. Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte gayrimüslimlere tüm devlet kadroları ve rütbeleri açılmıştır. Diğer yandan cemaat mahkemelerine ek olarak Tanzimat'tan hemen önce kurulmaya başlayan karma

¹⁹⁶ Eryılmaz, a.g.e., s. 96-98.

ticaret ve asliye mahkemeleri yaygınlaştırılmış ve gayrimüslimlerin Müslümanların davalarında tanıklık ve mahkemelerde azalık edebilmeleri mümkün hale gelmiştir. Hukuk alanında her sınıf ve mezhepten tebaaya hitap edecek ortak bir kanun külliyatı oluşturma çabaları başlamış, bu doğrultuda 1840'ta Ceza Kanunu, 1850'de bir Ticaret Kanunu hazırlanmıştır.¹⁹⁷

Cizye vergisinin toplanması ve oranları yeniden düzenlenmiştir. Kiliselerin vergi toplama haklarını kaldırarak yeni bir uygulama getirilmeye çalışılmıştır.¹⁹⁸ Gayrimüslimler merkezi ve yerel düzeyde oluşturulmaya başlanan çeşitli idare meclislerinde de belirli oranlarda temsil edilmeye başlanmıştır.

Mevcut durum itibari ile bakıldığında Osmanlı Devleti pek çok alanda olduğu gibi eğitime ilişkin olarak da Gayrimüslimlere çok geniş haklar tanımıştı. Kurdukları cemaat okullarında milli dillerinde eğitim yapma ve ders programlarını kendilerine göre düzenleme imkanları bulunmaktadır. Bu hususa ilişkin Tanzimat'a kadar herhangi bir denetim söz konusu olmamıştır.¹⁹⁹ Tanzimat'ın getirdiği Müslim ve Gayrimüslimlerin eşitliği ilkesi gereği eğitim alanında devlet okulları da Gayrimüslimlere açılmış, ilk olarak 1841'de Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye gayrimüslim öğrenci alımı başlamıştır.²⁰⁰ Darülfünun gibi karma eğitim kurumları kurulmuş ve bu cemaat okulları "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"ne dayanarak denetim ve programlarına müdahale görmeye başlamıştır.²⁰¹ Bu denetim, eğitimi dini ayrıcalıkların bir unsuru olarak gören gayrimüslimlerden tepki görmüştür. Eğitimin ruhani imtiyazların bir parçası mı yoksa dünyevi bir mesele mi olduğu konusu üzerinde görüş ayrılıkları yaşanmıştır.²⁰²

Tanzimat Fermanı ile gündeme gelen ve gayrimüslimlerin tepkisini çeken bir diğer husus da askerlik meselesidir. Osmanlı tarihinde gayrimüslimler; asker ihtiyacının

¹⁹⁷ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 416.

¹⁹⁸ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 417.

¹⁹⁹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.166-167.

²⁰⁰ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.168.

²⁰¹ Ali Güler, **XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'de Gayrimüslimler**, Ankara, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986, s. 133.

²⁰² Anthanasia Anagnostopulu, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi", Ed. Pinolopi Stathis, **19.yy. İstanbul'unda Gayrimüslimler**, Çeviri: Foti ve Stefo Banlisoy, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.17.

arttığı istisnai dönemlerde kale muhafızlığı, kürek neferliği, gözcülük, casusluk gibi sivil ve geri askeri hizmetler dışında genel olarak askerlik yapmazdı. Ancak tebaanın eşitliği prensibi gayrimüslimlerin de müslümanlar gibi askere alınmasını bir mükellefiyet olarak gündeme getirmiştir.

Gülnehal Bozkurt, Geleneksel Osmanlı ve İslam Politikasının sonucu olarak Zimmîlerin hiçbir zaman kendilerini Osmanlı vatandaşı olarak görmediklerini, bu nedenle vatan hizmeti olarak yapılan askerliğin gayrimüslimlere çekici gelmediğini ifade etmektedir.²⁰³ Yüzyıllar boyunca silah sanatıyla haşır neşir olmayan ve geçici bir süreyle de olsa ticaret hayatını bırakmak istemeyen gayrimüslimler milliyetçilik akımının etkili olduğu bir dönemde Osmanlı ordusunda silah altına alınmayı kabul etmemişlerdir.

Fermanın yayımlanmasından sonra Babiâli'nin kalkıştığı iki askere alma denemesi de başarısız olmuştur. Özellikle Anadolu ve Rumeli'deki Hristiyanlar ile Lübnan'daki gayrimüslim bazı gruplar ayaklanmış; dağlara, adalara firar ve göç hareketleri söz konusu olmuştur. Bu nedenle gayrimüslimlerin askere alınması ertelenmiş ve uzunca bir süre kâğıt üstünde kalmıştır.²⁰⁴ Gayrimüslimlere, devlet memuru olabilme ve askerlik yapabilme haklarının tanınması, hukuksal eşitliğin oluşmasında en önemli adımlar olarak değerlendirilebilir.

Bir yandan Batılı devletlerin ve Rusya'nın müdahalelerini engellemek, bir yandan da ülke içinde bağımsızlık düşüncesi ile başlayan ulusların taleplerini karşılayarak gayrimüslim cemaatlerin Türk ve diğer müslim cemaatlerle birlikte yaşayabilecekleri bir imparatorluk birliğini kurmak hedefiyle ortaya çıkan Tanzimat Fermanı, içeriği bakımından yeterli olamamıştır. Bu ferman bir anayasa hatta bir kanun bile değildir. Fermanda Padişah, iradesinin sınırlanmasını kabul etmekte, bütün tebaanın, can, mal ve namus masuniyetini, iradesinin dışında kanunların yargısına bıraktığını söylemektedir.²⁰⁵

²⁰³ Bozkurt, **a.g.e.**, s.65.

²⁰⁴ Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 98

²⁰⁵ Küçük, **a.g.m.**, s. 211

Tanzimat Fermanı gayrimüslim milletler içinde en büyük muhalefeti Rum Patrikhanesi'nden görmüştür.²⁰⁶ Millet sisteminin bozulması Rum Patrikhanesi'nin Ortodokslar ve diğer azınlık gruplar üzerindeki etkisini büyük ölçüde sınırlıyordu. Diğer yandan tebaanın eşitliği prensibi Rumların Ermeni ve Yahudi milletlerine göre avantajlarını ortadan kaldırıyor, onları tüm azınlık gruplarla eşitliyordu. Özellikle Yahudilerle aynı seviyede tutulmalarına duydukları tepki ile Rum cemaatinin “Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslam'ın tefevvukuna razı idik.” diyerek fermanı memnuniyetsizliğini bildirdiği rivayet edilmektedir.²⁰⁷ Yine aynı doğrultuda ferman okunduktan sonra kırmızı bir atlas kesenin içine konulduğunda Gülhane'deki törende hazır bulunan Rum Patriği “İnşallah bir daha o keseden dışarı hiç çıkmaz.” demiştir.²⁰⁸

Gayrimüslimler dışında Müslümanlar da en baştan beri hakim millet vasıflarının ortadan kalkmasına tepki göstermiştir. Tanzimat Fermanı tepeden inme, Frenk icadı olarak algılanmış ve özellikle Osmanlı'nın gerilemesini gayrimüslim tebaaya bağlayan tutucu Müslüman halkın ve kanaat önderlerinin muhalefetiyle karşılaşmıştır. Osmanlı devlet ricalinde de geleneksel yönetim anlayışının terk edilmesini içine sindiremeyenler olmuştur.²⁰⁹

2.6. Tanzimat Döneminde Osmanlı Meclisleri Bağlamında Bir İlk: Modernleşme ve Siyasal Katılma

Osmanlı politik sisteminde Tanzimat, sadece yönetim üzerinde değil, yöneten ve yönetilen ilişkilerinde de fark edilir değişimler doğurmuştur. Yönetilenlerin politik katılmanın sağlanması amacı ile hem merkezde, hem de yerel ve bölgesel yönetimlerde meclisler oluşturulmaya başlanmış, oluşturulan bu meclislerde, Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun Osmanlı toplumunu tek bir politik yapı içerisinde temsili sağlanmıştır. Bu meclisler belli bir düzen ve süreklilik içerisinde toplanmasa da, Osmanlı politik sistemi içerisinde ilk olması nedeni ile önem arz etmektedir. Bu gelişim daha ziyade yerel veya bölgesel meclislerde görülen bir olgu olmakla birlikte, merkezde

²⁰⁶ Bozkurt, **a.g.e.**,s.63.

²⁰⁷ Ekinci, **a.g.e.**, s.315.

²⁰⁸ Karal, V.Cilt, s.187.

²⁰⁹ Bozkurt, **a.g.e.**, s.60.

de meclis veya yasama yetkilerine kısmen sahip yapıların oluşumu Tazminat'ta görülmektedir.²¹⁰

Merkez örgütünün yapılanması aslında II. Mahmut'tan itibaren bir değişim sürecine girmiştir. Bu değişimde en dikkat çekici olanların başında karar alma konusunda kurulan meclisler gelmektedir. Bu meclisler seçilmiş kurullar değil, uzmanlık komisyonlarıydı. Anayasa hukuku açısından en önemlisi olan Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye, Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen önceye rastlayan bir dönemde kurulmuştur. Kurulduğu dönemde danışmanlık yapma, memurları yargılama, devlet-kişi uyuşmazlıklarını çözme gibi yetkileri vardı. Tanzimat'tan sonra ise yasa, tüzük ve yönetmelik hazırlama yetkileri verildi.²¹¹ Osmanlı'da hakim olan meşveret sisteminin yeni oluşumu şeklinde çalışan bu kurumlar danışma amaçlı olarak faaliyet göstermişlerdir. Bu ilk meclisler modern anlamda seçmene karşı sorumluluğu olan, onu temsil etmek, savunmak ve esirgemek için seçilmiş milletvekillerinden oluşmuş meclisler değillerdir.²¹²

1838 tarihinde kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye danışmanlık yapma görevi dışında, hem memurların yargılamaasının yapıldığı, hem de halkın idare aleyhine dava açabildiği bir idari yargı mercii, ayrıca ceza davalarında ilk derece ve temyiz mercii olarak karar verebilecek bir adliye mahkemesi olup²¹³, Tanzimat'la beraber bu mahkemeye yasa, tüzük ve yönetmelik hazırlama yetkileri de verilmiştir.

Neticede bakıldığında üyelerin seçimi, alınan kararların padişahın onayına ihtiyaç duyması bu meclislere danışma meclisi gibi bir görünüm verse de, Osmanlı Devleti için bir devrim niteliği oluşturacak kararların alınması ve padişahın mutlak yetkisinden sıyrılması noktasında, bu meclisin ne kadar önemli olduğu görülmektedir.²¹⁴ Padişah neredeyse meclisin aldığı kararların tamamını onaylamıştır. Tanzimat dönemi

²¹⁰ Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, “**Tanzimat Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim**”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, (der) Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul, Alfa Yayınları, 2007, s.5.

²¹¹ Tanör, **a.g.e.**, s. 103.

²¹² Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.210-211.

²¹³ Ekinci, **a.g.e.**, s.327.

²¹⁴ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.108.

boyunca Meclis-i Vala olmadan hiçbir işlem yürürlüğe konulmamıştır. Padişahın bu meclislerin önerdiği yasaların hemen hepsini kabul etmiş olması, onların birer yasa önerisi hazırlayıcı yapı olarak görev yapan meşveret komisyonu durumunu değiştirmemiştir.²¹⁵

Yeni kanunlar hazırlama noktasında, dinsel kaynaklı olmayan yasalar oluşturulmaya başlandı. Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye ile başlayan kanunlaşma hareketleriyle batı ülkelerinin ceza, ticaret ve deniz ticareti ile bunlarla bağlantılı yasalarından esinlenilirken, bir yandan da özel hukukta İslam esaslarına bağlı hukuk sisteminin muhafazası sağlanmıştır.²¹⁶ Bu doğrultuda örfi hukukun yaygınlaşması anlamına gelecek laik bir hukuk sistemi Osmanlı Devleti'nde zamanla yerleşmeye başlamıştır. Ancak mevcut hali itibari ile Tanzimat hareketiyle İslam hukukunun yanında batı hukukunun da ülkeye girmesi, var olan hukuk sisteminin parçalanması ve hukuk birliğinin kurulamaması sonucunu da getirmiş, hukuk alanındaki bu ikili uygulama Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sürmüştür.²¹⁷

Tanzimat'la birlikte 1940'lı yıllarda taşradaki yapılanma yeniden ele alınarak İmparatorluğun sınırları nüfus ve refah durumuna göre yeniden çizilmiş ve sancaklar kazalara, kazalar nahiye ve köylere bölünmüştür. Oluşturulan birimlerde valilerin başkanlığında müslüman ve gayrimüslim bütün halkın temsilcilerinden oluşan küçük ve büyük meclisler kurulmuş, bu meclislerde Tanzimat'ın eşitlik ilkesine uygun olarak ilk defa müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yönetime katılması sağlanmıştır.²¹⁸ Büyük meclislerde en az üç, küçük meclislerde ise en az bir gayrimüslim üye bulunması düzenlenmiştir.²¹⁹

Taşrada memurlar ve Müslüman ve gayrimüslim halkın da katılımıyla oluşturulan taşra meclisleri 1840 tarihli Ceza Kanunu çerçevesinde karar vermekte, bunların kararları merkezdeki Meclis-i Vala'da temyizden incelenmekteydi.²²⁰ Meclis-i

²¹⁵ Kalaycıoğlu ve Sarıbay, a.g.e., s.5.

²¹⁶ Tekelli, İlkin, a.g.e., s.182.

²¹⁷ Şeref Gözübüyük, **Anayasa Hukuku**, 11.Bası, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2003, s. 106.

²¹⁸ Bahtiyar Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi", www.sosyal.bil.selcuk.edu.tr/dergi/sayı-1-8/4/10.pdf (Erişim Tarihi:12/03/2010)

²¹⁹ Eryılmaz, a.g.e., s. 108

²²⁰ Ekinci, a.g.e., s. 329.

Vala aynı zamanda merkezde işlenen suçlar için bidayet ve devlet memurları için de idare mahkemesi fonksiyonu icra ediyordu.

Kurulan bu meclisler; yönetim, maliye, güvenlik gibi problemlerin çözümlenmesi, devlet memurlarının yargılanması, Tanzimat'ın uygulanmasını kolaylaştırmak, vergilerin toplanması için gerekli önlemleri almak gibi bölgenin niteliğine göre önemli kararlarda söz sahibi olmuşlardır. Bu meclisler 1849 tarihli nizamname ile yeniden düzenlenerek, eyalet merkezlerinde birer eyalet meclisi kurulması, vali, defterdar, kaymakam ve kaza müdürlerinin görevlerinin yeniden belirlenmesi sağlanmıştır.²²¹

İlk kez tek yargı sisteminden ayrılarak yargılamaya başka üyelerin de katılmasının sağlanması ve 1840 yılında Osmanlı Ceza Kanunnamesinin yayınlanması ile eşitlik ilkesi gereği gayrimüslimler de hüküm aşamasında söz sahibi olmuşlardır. Rumlar özellikle idare meclislerinde yer alarak yerel yönetimlerde kendilerini göstermeye başlamışlardır.²²² Tanzimat Fermanı tam anlamıyla reform olmasa da, reform ilkesinin benimsenmesi açısından Osmanlı tarihinde önemli bir adım olmuştur. Ancak Osmanlı'nın sanayi devrimi sonucu hızlanan batıdaki gelişmeleri takip edememesi ve beklentileri karşılamakta yetersiz kalması nedeniyle, Tanzimat Fermanı gayrimüslimler açısından mevcut olan memnuniyetsizlikleri giderememiştir.²²³

Kalaycıoğlu'na göre Tanzimat dönemi, Osmanlı politik sistemindeki fırsat yapısının yeni bir dizi politik tutum, beklenti ve gereksinimle donanmasına neden olmuş, politik faaliyette bulunmak isteyebileceklerin ve politik sistemi etkileme yollarının sayısı, politik sisteme yönelen taleplerin çeşidi artmış, dağılımı da değişmeye başlamış, yeni bir yönetilen rolünün belirmesine temel olabilecek beklenti ve tutum değişiklikleri baş göstermiştir. Bireyin toplumdaki özerk bir unsur olarak anlam ve

²²¹ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.218.

²²² Bozkurt, **a.g.e.**, s.116.

²²³ Kalaycıoğlu ve Sarıbay, **a.g.e.**, s.16.

önemi belirlemeye başladıkça da fırsat yapısındaki önemi artmıştır.²²⁴ Kısaca halk artık siyasal sürecin vazgeçilmez bir halkası haline gelmiştir.

Neticede Padişah'ın mutlak iktidarında sallantılar başlamış, devlet içinde “Bâb-ı Âli Bürokrasisi” denilen yeni bir otorite oluşmuş, gazetelerin yayın hayatına geçmesi, sayılarının artması, özellikle Fransız İhtilali ile ortaya çıkan demokratik fikir akımlarının basın yoluyla halka yayılması sağlanmıştır. Bu da o dönemin belki en etkin muhalefeti olan Genç Osmanlılar'ın doğuşuna zemin hazırlamıştır.²²⁵

Tazimat devri, çağdaş Türkiye'ye geçiş sürecinde önemli adımlardan biridir. Müslüman ve gayrimüslim halkın aynı haklardan istifade etmeleri sağlanarak, devletin güçlenmesi, memleketin kalkınması ve huzurun yerleşmesi amaçlanmıştır. Yapılan düzenlemeler her ne kadar beklenen sonuçları getirmese de, hükümdarın mutlak yetkisinin sınırlandırılması, Fransız devriminin getirdiği insan hakları kriterlerinin Osmanlı hukuk sistemine yerleştirilmesi, yönetime hukuki bir biçim verilmesi ve en azından yeni oluşturulacak düzenlemeler için zemin teşkil etmesi bakımından önemi yadsınamaz düzenlemelerdir.

²²⁴ Kalaycıoğlu ve Sarıbay, **a.g.e.**, s. 16.

²²⁵ Tanör, **a.g.e.**, s. 122.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TANZİMATTAN SONRA OSMANLI DEVLETİNDE AZINLIKLARIN HUKUKİ STATÜSÜ: ISLAHAT FERMANI VE I. MEŞRUTİYET

3.1. Islahat Fermanın Hazırlanışı ve İlanı

Osmanlı Devleti'nin anayasal ya da ıslahat çalışmaları ile ilgili kaynaklar incelendiğinde, yapılan reformların öncelikle dönemin hakim güçleri Batılı ülkeler ve Rusya'nın müdahaleleri sonucu oluşturulduğu görüşü yaygındır. İlgili kaynaklarda bu yaklaşımın benimsenmesi neredeyse adet olmuştur. Bu görüşlere yapılan itirazlar bir yana, konunun çalışma ile ilgili boyutu, 1856 Kırım Savaşından yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin, savaşın sonuçlanacağı Paris Antlaşmasının hazırlanması sürecinde bu fermanı yayınlaması oldukça dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti Rusya'nın Ortodoks teba üzerindeki “avukatlığına son vermek”²²⁶ için girdiği Kırım Savaşında, büyük devletlerin arasındaki çıkar çatışmasına bağlı olarak İngiltere, Fransa ve Avusturya tarafından destek görmüştür. Bunun sonucu olarak 1856 Paris Konferansı toplanmadan önce, büyük devletlerce, Osmanlı Devleti'ne verdikleri desteğin karşılığı olarak birtakım şartlar ileri sürülmüş,²²⁷ Ali Paşa ile üç batılı ülkenin diplomatları yapılacak reformları içerecek bir metin hazırlayarak, hazırladıkları metni “Islahat Fermanı” adı altında yayımlanmışlardır.²²⁸

18 Şubat 1856'da Babıâli'de bütün bakanlar, yüksek memurlar, Şeyhülislam, Patrikler, Hahambaşı ve çeşitli cemaatlerin diğer ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir toplantıda okunarak yürürlüğe giren Islahat Fermanı, tartışmalara ve düzenlemelere yeni bir boyut getirdi: “Her din ve mezhepte bulunan kaffe-i teb'a-yı şahane hakkında bila istisna...” bazı hakları teyit ve kabul eden bu fermanla gayrimüslimlere evvelce

²²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI. Cilt., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 7.

²²⁷ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, Ekin Kitabevi, 2000, s.19.

²²⁸ Karal, VI.Cilt, s. 5.

tanınmış olan din hürriyetleri, imtiyaz ve muafiyetler aynen benimseniyor, nizamnamelerinde bazı değişiklikler yapıyordu.²²⁹ Bozkurt'un alıntısında önemli bir hususa dikkati çekmekte fayda vardır. Tanzimat fermanında da aynı şekilde görüldüğü gibi fermanların okunuşu ya da halka duyuruluşunda cemaatlerin liderleri ya da çeşitli dinlerin dini temsilcileri de hazır bulunmuştur. Bu da ilgili düzenlemelerin özellikle gayrimüslimlere ilişkin yapılmaya çalışıldığına dair görüşü destekler niteliktedir.

Tanzimat Fermanından daha da ileri bir noktaya gelen Islahat Fermanında gayrimüslimlerle ilgili hükümler, gayrimüslim tebaaya hak ve görevlerde Müslümanlarla eşitlik sağlamak amacını gütmektedir. Tanzimat Fermanından beri askerlikle ilgili gayrimüslim azınlığın itirazlarına rağmen askerlik görevinin eşitlik gereği olduğu tekrar edilmiştir. Benzer nitelikte öngörülen haklarla gayrimüslimlerin devlet hizmetinde ve idaresinde söz sahibi olabilmeleri sağlanmıştır. Burada dikkati çeken nokta, gayrimüslimlerin dini temel esas alınarak kurulmuş olan Millet (cemaat) sistemindeki din adamlarının mutlak otoritesinden kurtarılmaları ve devlet idaresinde olduğu gibi cemaatlerinin yönetiminde de söz sahibi kılınmalarıdır.²³⁰ Yani bu fermanla gayrimüslimler yalnız Müslümanlarla değil, kendi cemaatlerinin yönetiminde de din adamlarıyla bir ölçüde eşit kılınmışlardır. Böylece dini liderlerin, onlardan kiliseleri yararına aldıkları vergi miktarını belirlerken kötü niyetli davranışlarından bıkan ve bu konuda devlete sayısız şikâyette bulunan gayrimüslimler kendi dini yönetimlerine karşı da korunmuşlardır. Osmanlı Devleti bu fermanı yayımlayarak, Rusya'nın ve diğer büyük devletlerin gayrimüslimlerin hukuki statülerini bahane ederek iç işlerine müdahalelerini önlemek için gerekli tedbiri almış oluyordu. Rusya artık Rum Ortodoks tebaayı himaye iddiası için geçerli bir sebep bulamayacaktı.²³¹

²²⁹ Bozkurt, **a.g.e.**, s.55.

²³⁰ Bozkurt, **a.g.e.**, s.57.

²³¹ Tanör, **a.g.e.**, 138.; Eryılmaz, **a.g.e.**, s.107-108.

3.2. Islahat Fermanının İÇeriği ve Azınlıklara İlişkin DÜzenlemeler

Islahat Fermanı; Tanzimat Fermanının genişletilmesinden ibaret olup gayrimüslimlere ek haklar vermektedir.²³²

Fermanın içerdİĞi başlıklar şöyle sıralanabilir:²³³

- Tanzimat Fermanı ile her din ve mezhebe taahhüt edilen güvencelerin yenileneceği, yeni tedbirler alınacağı,
- Müslim ve Gayr-ı Müslimler arasında hak, yasa, vergi, devlet hizmetine girme, askerlik konularındaki farklar kaldırılarak eşitlik sağlanacağı,
- Patriklerin makamda ömür boyu kalacakları, din adamlarına maaş tahsis edileceği ve cemaat liderlerinin ne nam adı altında olursa olsun para toplama haklarının kaldırılacağı,
- Yeni kiliseler kurulacağı,
- Bütün uyrukların okul açabileceği,
- Yabancıların da Osmanlı ülkesinde mülk sahibi olabileceği,

gibi hususlar genel olarak maddeler halinde ilan edilmiştir.

İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın etkisi altında kalınarak hazırlanan ferman, Batılı ülkeler tarafından Paris Antlaşmasının maddeleri arasına sokuldu. Böylece uluslararası kimlik kazandı. Ana hedefi Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında her

²³² Tanör, **a.g.e.**, s. 87-88.

²³³ Karal, VI.Cilt, s.1-5.

yönden tam bir eşitlik sağlamak olan Islahat Fermanı, hukuksal ve biçimsel olarak Tanzimat Fermanına benzemektedir.

Şekli anlamda anayasa değildir, ancak maddi anlamda anayasal niteliktedir. Din farkı gözetmeksizin, tüm devlet uyruklarını eşit tutma ilkesi, hukuk devletinin gelişimi bakımından zorunlu ve önemlidir. Ancak yargılama konusunda zimmi(gayrimüslim Osmanlı vatandaşı) ve yabancılara tanınan ayrıcalıklar hukukun mülkiyete dayanması prensibine zarar vermektedir.²³⁴

Islahat Fermanı, siyasal yaşantı açısından Müslümanlara katkı sağlamasa da, Hristiyan milletler açısından “kendilerinin ilan etmediği bir bağımsızlık bildirisi” sayılabilir.²³⁵ Hatta bu hususta Fransız elçisinin “Osmanlı Devletinin bu kadar fedakarlık edeceğini ummuyorduk” dediği rivayet olunmuştur.²³⁶ Sonuç olarak, Islahat Fermanı, Sened-i İttifak ile başlayan Osmanlı anayasacılık hareketleri içinde atılmış önemli bir adımdır.

Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı'nın getirdiği tebaanın eşitliği ilkesinin altını çizmekle birlikte gayrimüslimlere tanınan hakları genişleten, daha kapsamlı bir metindir. Tanzimat dönemi yenilik hareketleri büyük ölçüde bu fermanla şekillenmiştir. Ferman; ırk, din, mezhep farkı gözetilmeksizin herkesin devlet memuru olabilmesi, devlet okullarında okuyabilmesi, yerel idare meclislerinde temsil edilebilmesi anlayışını kapsamlı ve sistemli maddelerle bir kez daha vurgulamıştır. Fermanda karma mahkemelerin kurulması, cemaat okullarının denetlenmesi ve gayrimüslimlerin askere alınması hususları da yinelenmiştir.²³⁷

Islahat Fermanı'nın, Tanzimat Fermanı'ndan en farklı yönü, patrikhanelerin yönetimini ve işleyişini düzenlemesidir.²³⁸ Ferman, Fatih döneminden bu yana uygulanmaya gelen ruhani ayrıcalıkları korumakla birlikte, patriklerin cismani yetkilerini yeniden ele almıştır. Patriklerin keyfiyete ve suiistimale açık hale gelen geniş yetkileri daraltılmış

²³⁴ Tanör, **a.g.e.**, s. 87-88.

²³⁵ Tanör, **a.g.e.**, s.97.

²³⁶ Karal, VI.Cilt, s.11.

²³⁷ Karal, VI.Cilt, s.3.

²³⁸ Bozkurt, **a.g.e.**, s.57.

ve bu yetkiler patrikhaneler bünyesinde oluşturulan hususi meclislerle paylaştırılmıştır.²³⁹ Buna göre patriklerin seçim usulleri yeniden düzenlenecek ve devlete sadakat yemini etmeden göreve başlamaları mümkün olmayacaktır.²⁴⁰ Ayrıca cemaat lideri ve din adamlarına belirli bir maaş tahsis edilerek, aidat ve bağış adı altında para toplamaları yasaklanacaktır.²⁴¹

Fermanın içerdiği bu hükümler, milletlerin yönetim teşkilatlarının dönemin şartlarına göre yeniden şekillendirilmesini bir ihtiyaç olarak gündeme getirmiştir. Bu nedenle 1860'tan sonra gayrimüslim milletlerin anayasası mahiyetinde nizamnameler yayımlanmış ve geleneksel millet sistemi teşkilatları bütünüyle değişmiştir. Sadece Ortodoks, Ermeni ve Yahudi milletleri için değil, geleneğin dışına çıkılarak Protestan ve Katolikler gibi daha küçük gayrimüslim gruplar için de nizamname yayımlanması söz konusu olmuştur.²⁴²

Islahat Fermanının maddeleri çoğunlukla Müslüman olmayan milletlere yönelikti ve bunların özerklik ya da bağımsızlık isteklerini sona erdirmek amacı güdüyordu. Fermanla Osmanlı Devleti aslında dini liderlere devrettiği ve ruhani meselelerle alakalı imtiyazları yeniden tanıdığını belirtip, resmileştirmiş, ancak bunu mü'minler cemaatinin bütününe yayarak, artık sadece patrikhanenin değil tüm milletin imtiyazı statüsünde dünyevileştirmiştir.²⁴³ Bu madde ile dini liderlerin geleneksel statü ve güçleri en azından ilke olarak ortadan kaldırmamış, bütün milletlerin idari ve mali düzenlemelerinin değiştirileceği belirtilerek, hazırlanan nizamnamelerle cemaat liderlerinin, ruhani ve cismani yetkilerinin büyük bir kısmını, oluşturulan cismani meclislere devretmeleri sağlanmıştır.

Bu durum ruhani liderlerin Ferman'a muhalefet göstermesine sebebiyet vermiş ve bundan kaynaklanan huzursuzluklar söz konusu olmuştur. Millet başlarının eski güçlerini kaybetmesi yerel din adamlarının daha etkili oldukları bir süreci başlatmıştır.

²³⁹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.113-114.

²⁴⁰ Stanford J.Shaw- Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, II.Cilt, İstanbul, E. Yayınları, 1983, s.162.

²⁴¹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 140-141.

²⁴² Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 140-141.

²⁴³ Anagnostopulu, **a.g.e.**, s.7.

Ayrıca milletlerin adli ve idari anlamdaki işlerinin çoğunu üstlenmeye başlayan cismani meclisler de -her ne kadar kararları Babîâlî'nin denetimine tabi olsa da- uygulamada devlet içinde devlet görüntüsü vermiştir.²⁴⁴

Islahat Fermanı ile Müslüman ve gayrimüslimler arasında uygulanmaya çalışılan hukuk bakımından eşitlik sağlanması hedeflenmişti. Ancak medeni hukuka ilişkin Müslümanların kendi dinsel hukuklarını uygulamaya devam etmesi hukuki eşitliğin gerçekleşmesine engel teşkil etti. Çıkarılan bazı nizamnamelerle Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimler Zimmi'likten vatandaşlık statüsüne doğru bir geçiş sürecine girmişlerdir. Bu doğrultuda çıkartılan 1869 yılında Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ile de, Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan herkesin Osmanlı vatandaşı olacağı, başka devletin vatandaşlığına geçmenin devletin iznine bağlı olacağı hüküm altına alınmıştır.²⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin bürokrasisi Tanzimat Döneminde yayımlanan bu iki fermanla kozmopolit yapısını yansıtan son derece renkli bir görünüm kazanmıştır. Avusturya ve Rusya gibi çağdaşı imparatorluklar hakim milletlerinden ve onlara tanıdıkları ayrıcalıklardan vazgeçmiyorken, Osmanlı Devleti azınlık cemaatlerini müfettişlik, müsteşarlık, sefirlik, nazırlık, valilik ve hatta milletlerarası konferanslarda ve barış anlaşmalarında delegelik gibi önemli devlet görevlerinde değerlendirmeye başlamıştır.²⁴⁶

Özellikle devletin en temel iki fonksiyonu olan maliye ve diplomasi alanlarında Ermenilerin istihdam edildiği görülmektedir. Örneğin II. Abdülhamit döneminde Ermeni Agop Paşa iki defa Maliye Bakanlığı, Naum Paşa ve Gabriyel Noradonkyan Efendi Ticaret ve Nafia Bakanlığı, Mavro Kordato Efendi de Orman ve Maadin

²⁴⁴ Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 114.

²⁴⁵ Üçok, Mumcu, Bozkurt.,**a.g.e.**, s.288.

²⁴⁶ İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim (İlber Ortaylı'nın Makaleleri)**, Ankara, Turhan Kitapevi, 2000, s. 213-214.

(Madenler) ve Ziraat Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. Ermeniler devlet kadrolarının ileri pozisyonlarında görev alan en geniş azınlık grubunu teşkil etmektedir.²⁴⁷

Milletlerin sahip oldukları imtiyazları teyit eden Islahat Fermanı'nın hazırlanışı sırasında dini otorite ve ruhanilerin maaş sistemine geçirilmesi konusu görüşülürken İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri “Milletlerin yeniden organize edilmelerini” savunmuşlardır. Bu amaçla 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilanını müteakiben Bab-ı Ali tarafından her milletin kendi yönetimlerini düzenlemeleri amacıyla bir komisyon kurması ve bu komisyonlardan çıkacak kararları Bab-ı Ali'ye göndermeleri istenilmiştir. Bu amaçla Ali Paşa tarafından cemaat reislerine birer nizamname yollanmıştır. 1862-1865 yılları arasında tüm “Milletler” için yeni nizamnameler kabul edilmiştir. Her milletin kendi komisyonlarınca hazırlanan nizamnameler, Bab-ı Ali tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Cemaatler ve Batılı ülkelerce, “anayasa” olarak adlandırılan düzenlemelerle her millet için laik üyelerin de katıldığı genel meclisler ve eyaletlerde de bölgesel meclisler kurulmuştur.²⁴⁸

3.2.1. Rum Milletine İlişkin Hukuki Düzenlemeler

Rum Ortodoks Patrikhanesi, patriğin iktidarının sınırlanarak, millet çerçevesindeki “ruhani olmayanların” gücünün tanımlanmasını, Patrikhanenin “asırlık haklarının gasbı” olarak değerlendirmekteydi.²⁴⁹ Patrikhane, 1839'da olduğu gibi 1856 Islahat Fermanı ile getirilmek istenilen yeni düzenlemelere de diğer gayrimüslim milletler içindeki imtiyazlı yerini kaybetmemek düşüncesiyle karşı çıkmış, ancak Osmanlı hükümetinin ısrarlı tutumu karşısında, 1858'de işbirliğine razı olmuştur.

Bu doğrultuda, Ortodoksların tüm dini liderleri, Piskopos ve on Ruhban temsilcisinden oluşan ve “milli meclis” adını taşıyan bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon Islahat Fermanı doğrultusunda iç ilişkileri, Patriğin seçimi, yetkisi ile meclislere, metropolitlere, okullara ve mali idareye ait çeşitli hükümleri içeren bir taslak

²⁴⁷ Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 128.

²⁴⁸ Gülnihal Bozkurt, “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:43, No:1-4, Ankara, 1993, s.52-53.

²⁴⁹ Anagnostopulu, **a.g.e.**, s. 6.

hazırlamış , hazırlanan taslak Bab-1 Ali'ye onaylanmak üzere sunulmuştur. Taslak tasdik edilerek 25 Nisan 1861 tarihinde “Rum Patrikliği Nizamı” adıyla yürürlüğe girmiştir.²⁵⁰

Bu düzenlemeyle Ortodoks milletin idaresine dair genel kurallar yeniden belirlenmiş ve Patrik Babı Ali'ye karşı reformların tamamlanması konusunda esas sorumlu olarak tayin edilmiştir. Patriğin artık siyasi ve dini gücü pekiştirilmekte ancak kendi milletine karşı gücü zayıflatılmakta, hatta patriğin “devlet memuru” kimliğine büründüğü ifade edilmektedir.²⁵¹

Rum milletin mevcut durumda da genel meclisleri olmasına rağmen, bu meclislerin üyelerinin Piskoposlar tarafından belirlenmesi, düzenli olarak toplanmaması, yönetimde ve alınan kararlarda piskoposların çok geniş etkinliğinin bulunması gibi nedenlerle, bu sistem kendileri için de kötü yönetim ve yolsuzluklara yol açmıştır.²⁵² Oluşturulan yeni düzenlemelerle cemaat yönetimde çok daha geniş söz sahibi olmuştur.

Belirlenen kurallar hem cemaatin kendi iç idaresini, hem de devletle cemaatin ilişkilerini düzenlemektedir Rum milleti bu nizamname sonucunda üç meclise sahip olmuştur. Bunlar; “Ruhani Meclis”, “Muhtelit (Karma) Meclis” ve “Umumi Meclis”tir.²⁵³

Ruhani Meclis 12 Metropolitten meydana gelmektedir. Bunların yarısı her yıl yenilenmektedir. Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlı tüm Ortodoksların ruhani hükümeti olan bu meclisin başlıca görevleri; boş bulunan Piskoposluk makamına tayinler yapmak, Ortodoks akidesini korumak, vaiz ve rahiplerin tayinlerini gerçekleştirmek, dini neşriyata nezaret etmek ve millet manastırlarının idaresini yürütmektir.²⁵⁴ Bu nizamnamede göze çarpan ilk nokta, din adamlarının kontrol gücünü hala ellerinde tutmalarıdır. Rum Milleti Nizamnamesi'nde, Ermeni Nizamnamesi'nde olduğu gibi,

²⁵⁰ Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 118.

²⁵¹ Anagnostopulu, **a.g.e.**, s. 10.

²⁵² Shaw, **a.g.e.**, s.163.

²⁵³ Kaya, **a.g.e.**, s.111.

²⁵⁴ Kaya, **a.g.e.**, s.111.

tamamen laik kişilerden oluşan bir meclisin ve bölgesel meclislerin kurulmaması, Rum Ortodoks “Millet”inde din adamlarının üstün durumunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak din adamlarının ücretlerinin kanunla belirlenmesi ve onlara rütbelere göre maaş bağlanacağına açıklanması, artık din adamlarının cemaatlerinden para toplamalarına son veriyordu.²⁵⁵

Muhtelit Meclis, dördü Piskopos ve sekizi avamdan olmak üzere toplam 12 üyeden meydana gelmektedir. Meclis üyeleri iki yıl süre ile seçilmekte ve yarısı her yıl yenilenmektedir. Muhtelit Meclis, cismani ve laik karakterli bir meclistir. Görevi; milletin mektep, kütüphane ve hastaneleriyle diğer hayır kurumlarının idaresini yürütmek, belirlenen kurumlarla İstanbul’daki kiliselerin gelir ve giderlerine nezaret etmektir. Muhtelit Meclis, Bab-ı Ali tarafından Patrikhaneye havale edilen cismani konulara da bakmaktadır. En önemli görevi Patriğin seçimini gerçekleştirmek olan Umumi Meclis ise Ruhani ve Muhtelit Meclis tarafından seçilen üyelerle sanat, ticaret ve sanayi gibi önemli meslek mensuplarının temsilcilerinden oluşmaktadır.²⁵⁶

3.2.2. Ermeni Milletine İlişkin Hukuki Düzenlemeler

Kozanyan adlı bir Ermeni yazar bu nizamnameye ilişkin eserinde, nizamnamenin batı uygarlığına ve eğitime doğru bir adım olduğunu, bu sayede dillerini ve kültürlerini geliştirdiklerini, okullar ve kültür kurumları açıp, gazete ve dergi yayınladıklarını, kilise mensuplarının yetkilerini sınırlandırıp, Ermenilere toplu olarak şikayette bulunmak ve harekete geçmek kuvveti verdiğini, en önemlisi “Devrim Ruhunu” uyardığını ifade etmektedir.²⁵⁷

Yüzyıllarca Osmanlı topraklarında “millet-i sadıka” olarak görülen ve önemli görevlerde yer alan Ermeni nüfus, 1789 Fransız İhtilali sonucu dünyaya yayılan ve

²⁵⁵ Bozkurt, **Gayri Müslim Osmanlı ...**, s.171.

²⁵⁶ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.119.

²⁵⁷ Metin, **a.g.e.**, s.35-36

özellikle büyük devletlerce de desteklenen milliyetçilik hareketlerinden etkilenmişlerdir.²⁵⁸

Yapılan reformlar ve getirilen düzenlemeler de Osmanlı Devleti'nde bir sorun olarak Ermeni meselesinin doğuşunu tetikleyen faktörlerden olmuştur. Müslüman halk ile gayrimüslimleri aynı statüye getiren Islahat Fermanında, gayrimüslimlere tanınan bazı ayrıcalıklar da son bulmuştur. Islahat Fermanı üzerine Ermeni Patrikhanesince hazırlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi Osmanlı Hükümetine sunulmuş ve 18 Mart 1863 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu nizamname Türkiye'deki Ermenilerin siyasal ve sosyal varlıkları üzerinde yeni bir devir açmış²⁵⁹, bu tarihe kadar büyük bölümü "ayrılık" düşüncesine sıcak bakmayan ancak ayrıcalıklarını kaybetmenin de etkisiyle dışarıdan da kolayca tahrik edilen Ermeniler ayaklanmaya başlamışlardır.²⁶⁰

Bu nizamname ile birlikte Ermeni Patriğine önemli görevler verilmiştir. Patrik, Nizamname hükümlerine uyararak hareket etme ve bir de anılan Nizamnamenin diğer bütün işlerinin tamamen yapılmasına nezaret görevlerini sürdürecektir. Nizamname gereğince her ne kadar cemiyetin başında Patrik bulunmakta ise de, cemaatin yönetimi ile ilgili mevzuat üç meclise havale edilmiştir ki, bunlar Meclis-i Ruhani, Meclis-i Cismani ve Meclis-i Umumi'dir.²⁶¹

Meclis-i Ruhani ve Meclis-i Cismani tüm kontrolü elinde tutan, Meclis-i Umumiye bağlıdır. Bölgelerdeki yönetim de İstanbul gibi meclislerle yürütülecek ve bu meclisler İstanbul'a bağlı olacaklardır.²⁶² 14 üyesi bulunan Ruhani Meclisin başlıca görevleri; ruhani işlere bakmak, mezhep itikadını Ermeni toplumu içinde yaymak ve geliştirmek, Ermeni kilisesinin akaidini her türlü akımlardan korumak, ruhbanının vazifesine nezaret etmek, kendi milletlerine ait mektepleri zaman zaman kontrol ederek

²⁵⁸ Barış Özdal, "Ermeni Araştırmaları 2", **Türkiye Kongresi Bildirileri**, Ankara, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2007, s.591-592.

²⁵⁹ Metin, **a.g.e.**, s.35.

²⁶⁰ Özdal, **a.g.e.**, s. 591-592.

²⁶¹ Kaya, **a.g.e.**, s.115.

²⁶² Bozkurt, **a.g.e.**, s.182.

mezhep eğitimi konusunda gereken dikkati göstermek, ehil papaz ve rahip yetiştirmek, mezhep meselelerini kilise hükümlerine ve usulüne göre çözmektir.²⁶³

Cismani Meclisin ise 20 üyesi vardır. Bu meclis başlıca eğitim, hastane, millet malları, bütçe, adalet ve benzeri işlerden sorumludur. Bu meclis bünyesinde dört komisyon bulunmaktadır. Bunlar Maarif, Tesiat-ı Cüz'iyeye (vakıf vs), Muhakemat (evlenme, boşanma, veraset) ve Manastırlar komisyonlarıdır. Bu meclisin üyeleri Umumi Meclis tarafından seçilmekte ve padişah tarafından irade-i seniyye ile onaylandıktan sonra göreve başlamaktadırlar.²⁶⁴ Umumi Meclise ise Millet Meclisi veya Millet-i Meclis-i Umumiye de denilmektedir. 140 üyeye sahip olan bu meclisin 20 üyesi İstanbul'da yer alan ehl-i kilise tarafından seçilmektedir. 40 kişiyi taşradan gelen milletvekilleri oluşturmakta, 80 üye ise İstanbul'daki kilise cemaatlerinden seçilmektedir.²⁶⁵

3.2.3. Protestan Milletine İlişkin Hukuki Düzenlemeler

12 Mart 1878 tarihinde yürürlüğe giren Protestan Millet Nizamnamesi diğer Millet Nizamnamelerinden farklı bir nitelik arz etmektedir. Zira bu topluluğu yönetmek için topluluğun başına bir din adamı değil, laik bir üye getirilmiştir. "Vekil" adını taşıyan bu görevli, cemaatin dünyevi işlerini yürütmekle görevlidir. Diğer yandan Kiliseye de yönetime katılma hakkı verilmemiştir.²⁶⁶

Protestan cemaatinin nizamnamesi on maddeden meydana gelmektedir. Nizamnamenin birinci maddesine göre, Protestan cemaatinin Dersaadet'te, Padişahın fermanı ile tayin olunacak bir vekili olacaktır. Taşrada Protestan tebaa bulunan yerlerde de birer vekil görev yapacaktır. Dersaadet'te Protestan cemaati vekili Padişah fermanı

²⁶³ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.121.

²⁶⁴ Kaya, **a.g.e.**, s.115-116.

²⁶⁵ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.123.

²⁶⁶ Bozkurt, **a.g.e.**, s.178.

ile tayin edildiği halde, taşradaki vekiller Sadrazam'ın buyruğu ile icra-i memuriyet edeceklerdir.²⁶⁷

Her mahallin vekilleri, o yerin Protestan halkı tarafından belirlenen meclisleri kanalıyla seçilmekte; seçim tutanakları yine bu meclisler tarafından Dersaadet'te bulunan Cemaat vekiline gönderilmektedir. Cemaat vekili, bu seçim tutanaklarını onaylamak üzere Bab-ı Ali'ye takdim etmektedir. Bab-ı Ali'nin tasdikinden sonra vekillerin resmi tayinleri tamamlanmış olmaktadır.

3.2.4. Yahudi Milletine İlişkin Hukuki Düzenlemeler

Tanzimat'la başlayan süreçte Yahudilerin statülerinde önemli değişimler yaşanmış, hak ve hürriyetleri daha önceki dönemlerle kıyaslanamayacak kadar genişlemiştir.²⁶⁸ Islahat Fermanı'nın ilanından sonra diğer bütün milletlerde olduğu gibi Yahudi Milleti'nden de laik üyeler ve din adamlarından oluşacak bir komisyon kurarak, kendi nizamnameleri için çalışmalarına başlamaları istenilmiştir. Yahudiler oluşturdukları komisyonla idari, mali, hukuki alanlarda kendi iç işleyişlerine ilişkin düzenlemeleri bir taslak içerisinde sınıflandırıp, Bab-ı Ali'nin onayına sunmuşlardır. Bu komisyonun hazırladığı nizamname Bab-ı Ali tarafından gözden geçirildikten sonra 12 Mart 1865 tarihinde irade-i seniyye ile onaylanarak yürürlüğe girmiştir.²⁶⁹

Nizamnameye göre Yahudi Milleti'nin lideri olacak Hahambaşının, babasından beri Osmanlı tebaasından olup, hiçbir surette lekelenmemiş; en az otuz yaşını tamamlamış ve yetmiş yaşını geçmemiş olması gerekmektedir. Yahudi milletinin başı olarak Hahambaşı İmparatorluk boyunca milletin laik ve İstanbul yetkililerinin de dini lideri olarak kalacak ve tüm Yahudi toplulukların ve Hahamların Bab-ı Ali ile ilişkilerinde aracılık edecektir.²⁷⁰

²⁶⁷ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.127.

²⁶⁸ Bozkurt, **a.g.e.**, s.189.

²⁶⁹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.124.

²⁷⁰ Shaw, II.Cilt, s.165.

Nizamnameye göre hem dünyevi hem de dini işlerin başkanı olarak Hahambaşı, devletle Yahudi toplumu arasındaki ilişkilerde aracılık edecektir.²⁷¹ Diğer millet başkanlıkları makamının boşalmasında olduğu gibi Yahudi Milleti'nde de Ruhani ve Cismani Meclis birleşerek bir kaymakam seçmektedir. Kaymakam, Bab-ı Ali tarafından onaylandıktan sonra seçim işlemine girilmektedir. Öncelikle Cismani Meclis toplanarak yukarıdaki özelliklere haiz beş aday seçmekte ve bu adaylar Ruhani Meclise havale edilmekte, bu mecliste eğer dini açıdan başkanlığı sakıncalı bir üye varsa bu isim listeden çıkarılmakta ve adayların isimleri kaymakama gönderilmektedir. Kaymakam da bu listeyi Umumi Meclis'e havale etmektedir. Umumi Meclis üyeleri kağıda isim yazmak suretiyle oylarını kullanmakta ve mutlak çoğunluğu sağlayan üye Hahambaşı seçilmektedir. Bu isim Kaymakam tarafından Bab-ı Aliye bir tezkere ile takdim edilmekte ve Padişah'ın irade-i seniyyesini müteakiben Hahambaşı görevine başlamaktadır.²⁷²

3.3. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Değerlendirilmesi

Islahat Fermanı'nda, 1839 Tanzimat Fermanı'nın tüm tebaayı kapsayan can, mal ve namus güvenliğine ilişkin hükümlerini bir kez daha pekiştiren bölümlerin yanında, tamamen devletin Müslüman olmayan tebaasını içeren ve onların dini, hukuki ve sosyal durumları ile ilgili düzenlemeler yapılmaktadır. Islahat Fermanı'nın temel amacı Müslüman tebaa ile Müslüman olmayan tebaa arasında her yönden eşitliğin sağlanmasıdır. Ferman ile tebaanın eşitliği konusunda önemli değişiklikler yapılmıştır. Devlet memurluğuna girişte din farkı gözetilmemesi ilkesi benimsenerek, Müslüman olmayanların memurluğa girişteki siyasi hakları tanınmıştır. Din ve mezhep değiştirmek için kimsenin zorlanamayacağı, İslam dininden çıkmanın da idam ile cezalandırılmayacağı şeklindeki düzenlemelerle inanç özgürlüğü güvence altına alınmıştır.

Tanzimat Fermanı kişi haklarını güvence altına almış, 1856 Islahat Fermanı ise Müslim - Gayrimüslim eşitliğini tesis etmiştir. Fermanla birlikte kavram olarak ilk kez eşitlik ilkesi vurgulanmış, Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan herkese İslami

²⁷¹ Kaya, a.g.e., s. 125.

²⁷² Kaya, a.g.e., s. 125.

geleneklere hanel gelmeksizin efit hak ve vazifeler tanıyarak tek vatandaşlık sıfatı verilmiştir. Bu ilke gayrimüslimlerin hayatlarında zimmilikten vatandaşlık statüsüne geçişi sağlaması bakımından önemli bir gelişme olarak görülmektedir.²⁷³

Mezhep, dil ve cinsiyet bakımından getirilen eşitlik ilkesiyle, din ve mezhep yüzünden kimsenin aşağılanamayacağı belirtilmiştir. Askeri ve sivil okullara alınmada hiçbir ayırım yapılmayacağı, ticari ve ceza davalarında taraflardan birinin Müslüman, diğerinin Müslüman olmayan veya bir yan yabancı, diğer yan Müslüman olmayan tebaadan ise davanın aleni olarak karma mahkemelerde yapılacağı, mahkemelerde şahitlik edip kendi dinlerine göre yemin edebilecekleri düzenlenmiştir.²⁷⁴

Vergi yükümlülüğü ve askerlik hizmeti açısından da eşitlik sağlanmaya çalışılmış, Müslüman olmayanların da, tebaanın tamamını ilgilendiren konularda Meclis-i Vala'da üye olarak bulunabilecekleri, eyalet ve liva meclislerine katılabilecekleri kabul edilerek, onların siyasi haklardan yoksun bırakılmasının önlenmesi amaçlanmıştır. Din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin herkes için ibadet hürriyeti kabul edilmiştir. Kiliselerin topladığı vergilerin kalkması, Rum Patriğinin ömür boyu seçilmesi, dinsel toplulukların kendilerini yönetmeleri için cemaat meclisleri oluşturabilmeleri, yabancı uyruklulara mülk edinme izni verilmesi, Müslüman olmayanların ibadet yeri ve okul açabilmeleri ve din, vicdan ve ibadet özgürlüklerinin kesin olarak korunması öngörülmüştür.²⁷⁵

Tanzimat fermanı ile ilan edilen can, mal ve namusun (şerefin) muhafazası konusundaki temel prensiplerin korunması ile birlikte, bunlara ilaveten eziyet, işkence ve her türlü cismani ceza kesinlikle yasaklanmakta, mahkûmların mallarının müsadere edilemeyeceği belirtilmekte ve eğitim hürriyeti de fermanında kabul edilmektedir.²⁷⁶

Tanzimat Fermanı bir iç hareketin ifadesi iken Islahat Fermanı'yla Osmanlı azınlıklarına ilave haklar verilmiştir. En önemlileri de gayrimüslimlere yabancı yatırım

²⁷³ Okutan, **a.g.e.**, s.40.

²⁷⁴ Karal, VI. Cilt, s.1-5.

²⁷⁵ Tanör, **a.g.e.**, s. 96. ; Gözler, **a.g.e.**, s. 20-22.

²⁷⁶ Münici Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, Ankara, Yetkin Yayınları, 1993, s. 100.

bankaları açmak, madencilik ve tarım işletmeciliği haklarının verilmesi olmuştur. Osmanlı yönetiminde modernleşmenin yoğun olarak yaşandığı dönem ise bundan sonra başlamıştır.²⁷⁷

1856 yılında yürürlüğe giren Islahat Fermanı, 1839'daki Tanzimat Fermanı'na göre daha geniş haklar öngörmüştür. Özellikle eşitlik düşüncesi ile hareket etmesi, fermanı hukuk devleti bakımından önemli kılmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yetkilerine de azınlıklar bakımından sınırlama getirilmekte, temel hak ve özgürlüklerin alanı genişletilmektedir. Islahat Fermanında tanınan hakların gerçekleştirilmesi için çeşitli nizamname ve kanunlar çıkarılmış, devlet düzeninde bazı değişiklikler yapılmıştır.

Islahat hareketlerinin uygulanması doğrultusunda 1864 tarihinde İdare Vilayet Nizamnamesi yürürlüğe konulmuş, bu nizamname ile oluşturulan vilayet, sancak ve kazalarda İdari Meclisleri kurulmaya başlanmış,²⁷⁸ Gayrimüslimler bu fermanla ayrıca "belediye meclislerinde", "imar ve ziraat komisyonlarında" ve "Menafi-i Umumiye Sandığında" temsil edilme hakkını elde etmişlerdir.²⁷⁹

Vilayet Nizamnamesi ile müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan Nizamiye Mahkemeleri kurulmuş, bu yeni kurulan Nizamiye Mahkemelerine taşra meclislerinin adli yargı görevleri devredilmiştir. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye olarak ikiye bölünmesinden sonra, bugünkü Yargıtay'ın temeli olan Divan-ı Ahkam-ı Adliye, Nizamiye Mahkemelerinin temyiz merci olarak teşekkül etmiştir.²⁸⁰

Şura-yı Devlet ise, yasa ve tüzük tasarıları hazırlamak, mülki konularda karar almak, hükumete görüş bildirmek, memurları yargılamak, devlet-kişi uyuşmazlıklarını çözmek, bütçeyi denetleme gibi görevlere sahipti.²⁸¹ Şura-yı Devlet'in kurulmasında Fransa'daki Conseil d'Etat örneği esas alınmış, bu tarihten sonra idari yargı görevi

²⁷⁷ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.102.

²⁷⁸ Çadırcı, **a.g.e.**, s.251-252.

²⁷⁹ İlber Ortaylı, **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara, TODAİE Yayınları, 1979, s.293.

²⁸⁰ Ekinci, **a.g.e.**, s. 330-331.

²⁸¹ Tanör, **a.g.e.**, s. 104.

verilmekle birlikte, bugünkü Danıştay'ın temeli atılmıştır.²⁸² Tanzimat'ın ilk devresinde merkez ve taşrada kurulan meclisler gerek memur yargılaması gerekse de idare ve şahıslar arasındaki davalara bakmakla görevliken, 1864 yılından sonra tam anlamıyla idari rejime geçilerek taşrada idare meclisleri oluşturulmuş, böylece adli ve idari yargı birbirinden resmen ayrılmıştır.

1863 yılında evrak tahdidi ile alakalı davaların görülmesi amacı ile Divan-ı Muhasebat oluşturulmuş ve bugünkü Sayıştay'ın temeli atılmıştır. Tanzimat döneminde Fransız örneğine göre yeni askeri ceza kanunları çıkartılmış, bununla ilgili davalara bakmakla ilk derece mahkemesi olarak Divan-ı Harp'ler, temyiz mercii olarak da Divan-ı Tecessüse'ler oluşturulmuştur.²⁸³

Tanzimat Fermanı'ndan hemen önce kurulmaya başlayan ve ticaret davalarına bakan ticaret meclisleri yaygınlaştırılmış, bunlarda, yabancı devlet temsilcilerinin seçtiği gayrimüslim üyeler de yer almıştır. Avrupa kaynaklı oluşturulan 1861 tarihli Ticaret Yargılama Usulü ve 1863 tarihli Deniz Ticaret kanunlarının kabulünden sonra bu meclisler mahkeme sıfatı ile düzenlenmişlerdir. Ticaret Hukuku, batı kaynaklı olması ve faize ilişkin hükümler içermesi nedeniyle, İslam Hukuku bakımından karmaşaya neden olmuştur.²⁸⁴

Nitelik itibariyle Islahat Fermanı'nın bir anayasa olarak değerlendirilmese de anayasal düzene geçiş için bir tür zemin hazırladığına yukarıda değinmiştik. Bu bağlamda Osmanlı Devleti için hukuk bilinci ya da özellikle mutlak iktidarın sınırlanabileceğinin kabulü, hukuk devletine geçiş için de zihinlerde uygun bir zeminin oluşmasına yardımcı olmuştur.

Tanzimat'ın Osmanlı Politik sistemine olan en büyük katkılarından birisi politik katılmanın temellerini oluşturabilecek öğeleri Osmanlı politik kültürüne dahil edebilmesi ve bu yolla politik fırsat yapısını köklü bir değişime uğratmasıdır.²⁸⁵ Bu

²⁸² Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.110.

²⁸³ Ekinci, **a.g.e.**, s. 331.

²⁸⁴ Uçok, Mumcu, Bozkurt, **a.g.e.**, s.329-330.

²⁸⁵ Tanör, **a.g.e.**, s.101-102. ; Kaya, **a.g.e.**, s.112.

cümleden olarak, Tanzimat Fermanı'ndan itibaren başlayan süreç Osmanlı politik kültürüne de bazı katkılarda bulunmuştur. Önceki süreçte devletin hikmetinden sual olunmaz hali ve toplumun karşısında yer alan durumu bu iki düzenleme ile birlikte biraz daha yumuşamıştır. Ancak yorumdan Avrupa tipi bir devlet toplum ilişkisi ya da devletin merkezi konumunu yitirdiği gibi bir sonuç da çıkarılmamalıdır. Sadece hukuk devleti alanında somut birkaç adım olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında bu düzenlemelerin ağırlıklı olarak Gayrimüslim azınlığı hedeflemesi Osmanlı millet sisteminin yapı ve niteliklerini etkilememiştir.

Kalaycıoğlu ve Sarıbay'ın belirttiği gibi, politik kültürdeki bu değişim ve oluşan yeni politik tutumlar, bu kez yeni bir fırsat yapısını ve onun ögesi olarak da belirgin bazı politik/yönetimsel yapıların, politik partiler, meclis, bağımsız yargı, yasal-ussal yönetim gibi, oluşumuna veya yeniden oluşumuna katkıda bulunmaktadır. Bu sonucu sağlayan temel ilişki ise söz konusu beklenti ve tutumlarla onların sebep olduğu politik katılma faaliyetlerinin çeşit ve yoğunluğu dolayısıyla politik sistemde meydana gelen değişimlerdir.²⁸⁶

Tanzimat Fermanı ile ilk defa gayrimüslimlere yerel yönetim meclislerinde görev yapma hakkı tanınmış olmakla birlikte, bu husus gayrimüslimleri yeterince tatmin etmemiştir. Kendileri için olumlu ya da haklarını geliştiren meseleler mecliste görüşülürken, meselenin kabulünü kolaylaştırıcı tavırlar içinde bulunan gayrimüslimler, kendilerine daha evvelden tanınan bazı haklarda kısmi fedakarlıklarda bulunmaları gerektiğinde bunun Tanzimat Fermanı'nda yer alan eşitlik anlayışı ile bağdaşmayacağını öne sürerek olumsuz bir tavır içerisine girmişlerdir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Avrupa sınırları dahilinde yaşayan halkı üzerinde ruhani, mali ve hukuki egemenliği bulunan Rum-Ortodoks kilisesi de, Museviliğin ve Ortodoksluk dışındaki mezheplerin gelişmesi ihtimali endişesiyle her dinden tebaanın eşitliğini uygun gören ferman hükümlerine karşı tepkili olmuştur.²⁸⁷

²⁸⁶ Kalaycıoğlu ve Sarıbay, **a.g.e.**, s.16.

²⁸⁷ İlber Ortaylı, **a.g.e.**, s.94-95.

Islahat Fermanı hazırlanış aşamasına bakıldığında dahi anlaşılacağı üzere, yabancı devlet temsilcilerinin refakatinde tanzim edilmiş bir fermandır. Tanzimat nispeten daha bağımsız görülebilecek bir ortamda ortaya çıkmıştır.

Islahat Fermanı'nın giriş kısmının "Osmanlı Devleti'nin iyiliğini isteyen ve dostu bulunan büyük devletlerin yardım ve himmetlerine" diye başlaması, yabancı devletlerin Fermanın hazırlanmasındaki etkinlikleri bakımından önemlidir. Akabinde Islahat Fermanı Kırım Savaşı sonucunda yapılan Paris Anlaşmasının 9. maddesinde yer almış, bu maddede anlaşma devletleri fermanın kendilerine bildirilmesindeki yüksek değeri ve önemi takdir ettiklerini belirtmişler, kavram olarak açık bir şey ifade edilmese de, bu madde ile Avrupalı devletler Osmanlı'daki Hristiyan halk üzerinde bir teminat hakkı elde etmişlerdir. Karal'ın ifade ettiği gibi, anlaşma maddeleri dahi kurumadan Avrupa, müdahale noktasında bu maddeyi bahane ederek girişimlere başlayacaktır. Bu nedenle Kırım Savaşında Osmanlı mağlup olmamasına rağmen sonuçta imzalanan Paris Anlaşmasının 9. maddesi ile Osmanlı için bir yenilgi, Avrupa için önemli bir zafer gerçekleşmiştir.²⁸⁸

Islahat Fermanı'nın ilanı ile yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahalesinin önlenmesi mümkün olmamıştır. Batılı devletler umduklarından çok daha fazlasını, fermanın ilanı ile elde etmişlerse de, neticede hedeflenene bakıldığında tatmin edici olmamış, farklı taleplerle, son dönemlerine girdiği anlaşılan Osmanlı Devleti'nden belki pay almak, belki gelişmekte olan sanayilerine sömürü kaynakları oluşturmak niyetiyle farklı bahanelerle iç müdahalelerine devam etmişlerdir. Dönemin çok uluslu imparatorlukları ise, Osmanlı'nın azınlık tebaasına tanıdığı hakların kendi tebaalarınca da talep edilmesinden çekindiklerinden, fermanın ilanından rahatsızlık duymuşlardır. Fermanın ilanından sonra gayrimüslimler kendi dindaşlarının bulunduğu diğer Avrupalı devletler ile yakın ilişkilerde bulunmaya başlamışlar, fermanın kendilerine tanıdığı hak ve özgürlüklerin en geniş şekilde uygulanmasında sorun yaşadıklarında himaye devletlerinde destek arayışına girmişlerdir. Geçen süreçte de gayrimüslimlerin batılı devletlerin himayesi altına girme eğilimlerinde artış söz konusu olmuştur.

²⁸⁸ Karal, VI.Cilt, s.5-7.

3.4. Kanun-i Esâsi

Bu konu başlığı altında Osmanlı Devleti'nin ilk Anayasası olan Kanun-i Esasi, azınlıklarla ilgili boyutu esas alınarak değerlendirilecektir. Osmanlı'nın belki de en karışık dönemi olan bu dönemde elbette ki siyasi, ekonomik ve toplumsal nedenler Kanun-i Esasi'nin mahiyetini belirlemiştir. Bu nedenlerle, Anayasa değerlendirilirken , gayrimüslimlerle doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili görülen bazı ayrıntılara da yer verilecektir. Ancak öncelikle Kanun-i Esasi'nin kısaca tanımlanmasında fayda vardır.

Tanzimat dönemiyle birlikte batı kültürü ile temasa geçen bir grup Türk aydını söz konusudur. Genç Osmanlılar olarak adlandırılan bu grup batıdan esinlenerek geliştirdikleri hürriyetçi fikirleri çok geçmeden yayma çabasına girişmişlerdir. Osmanlı ülkesinde devletin sınırsız monarşi anlayışına karşı, anayasal bir düzene geçiş amacıyla girişimlerde bulunmuşlar, Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu durumdan kurtarmanın meşruti (anayasalı) bir monarşiye geçilmesi, yani padişahın yetkilerinin kurulacak bir meclisle sınırlandırılması ile mümkün olabileceğın savunmuşlardır.²⁸⁹

Bu düşüncelerin de etkisi ile 1876 yılında ilk Osmanlı Anayasası olarak kabul edilen Kanun-i Esasi ilan edilmiştir. Kanun-i Esasi Osmanlı toplumunda oluşan toplumsal bir bilinçlenmenin veya sistemli bir düşünce akımının sonucu ortaya çıkmamıştır. Başta Mithat Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınlardan oluşan Tanzimat'ın ruhunu algılamış, bu dönemlerde gerçekleştirilen yenilik ve uygulamaları eksik ve yetersiz bulan, ülkenin kurtuluşunu meşruti bir sistemin kurulmasında bulan küçük bir grubun çabalarının sonucu oluşmuştur.²⁹⁰ II.Abdülhamit'in, Kanun-i Esasi'yi ilan edeceği hususunda söz vererek tahta geçmesi Kanun-i Esasi'nin yayınlanacağıının habercisi olmuştur.

²⁸⁹ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, Ankara, Yetkin Yayınları, 1990, s. 4.

²⁹⁰ Suna Kili, "1876 Anayasasının Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", **Kanun-i Esasinin 100. Yıl Armağanı**, Ankara, AÜSBF: Yayını, 1978, s. 192.

3.4.1. Kanun-i Esâsî'yi Doğuran Sebepler

600 yıl çok uluslu bir imparatorluk olarak farklı dil, din ve kültürleri içerisinde barındırarak bir bütün halinde yaşayan Osmanlı Devleti, devlet teşkilatını kozmopolit yapısına uygun olarak sağlam siyasî, idarî, askerî ve sosyo-ekonomik temellere dayalı olarak kurmuştur. Bu kadar büyük ve uzun süre ve istikrarla varlığını sürdüren bu yapının bozulmasına da pek çok sebep etken olmuştur. Osmanlı Devleti'nin temelini teşkil eden organlar arasındaki uyum ve ahenk ortadan kalkmaya başlamış, merkezi yönetimden başlayarak, ekonomik, sosyal ve askerî açılardan devlet yapısı bozulmaya başlamıştır. 16. yüzyıldan itibaren başlayan bu bozulma artarak devam etmiş ve devlet otoritesi sarsılmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu süreç, çözüm yollarının tespiti için bozulma ve duraklamanın sebeplerinin tartışılması ve araştırılması sonucunu doğurmuştur. Bu araştırmalar ve tartışmalarla Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun Batı'nın örnek alınması ile mümkün olacağı üzerinde mutabık kalınmış ve bu değişim süreci “modernleşme”, “çağdaşlaşma” ve “batılılaşma” olarak nitelendirilmiştir. Modernleşmede Batı'nın örnek alınmasının, Avrupa'nın yükselen değer olması ve “egemen dünya merkezi” durumuna gelmesi nedeniyle bir zorunluluk sonucu olduğu ifade edilmiştir.²⁹¹

Batılılaşma yolunda yapılan bütün reform hareketleri incelendiğinde, batılılaşmanın teorik nedenlerle değil, pratik nedenlerle başladığı görülür. Savaşlardan alınan yenilgiler ve azınlıkların hak ve ayrılık talepleri Osmanlı Devleti'ni belli reform hareketlerine itmiştir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mevcut kargaşa ve Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçteki reform hareketliliği zamanla tüm ülkeyi etkisine almıştır. Himaye kisvesinde batının müdahaleleri, demokratik fikir akımlarının ülkede yaygınlaşması, özellikle Fransız İhtilali ve milliyetçilik akımlarının etkisi ile bağımsızlık yolunda balkanlarda başlayan isyanlar ve anayasacılık faaliyetleri, padişahın yetkilerinin sınırlanmasını ve Kanun-i Esasi'nin ilanını tetiklemiştir.

²⁹¹ Ortaylı, a.g.e., s. 27.

Osmanlı Devleti'nde Batı'nın etkileri ilk önce özellikle Balkanlar olmak üzere Osmanlı tebaasına bağlı milliyetlerde görülmeye başlamıştır. Bu dönemde yaşanan gelişmelerde, sadece Babî'î'nin yöneticilerindeki ıslahat fikri değil, batının etkisine daha açık olan ve daha önceden etki altına giren Bulgarların, Sırpların, Arnavutların siyaset ve kültür adamları da etkili olmuştur.²⁹²

İmparatorluğun güçlü olduğu dönemlerde herhangi bir problem oluşturmayan dini karakteri, zamanla milliyetçilik hareketlerinin tırmanmasıyla birleşince çok şiddetli sonuçlar doğurmaya başlamıştır. Yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaları hep bu bahane ileri sürülerek olmuştur. Batılı devletlerin ve Rusya'nın kışkırtmaları sonucu reaya, arazi ve vergi meselelerinin yanında dini hürriyet ve eşitliği de öne sürerek isyanlara başlamıştır.²⁹³

Osmanlı Devleti'nin anayasalı düzene geçişinde önemli bir etken de, Avrupa devletlerinde ve Balkan eyaletlerinde yaşanan anayasacılık hareketleri olmuştur. Belçika 1830, Fransa ve İtalya 1848, Prusya ise 1850'de anayasalı sisteme geçmişlerdir. Balkanlarda ise önce Eflak ve Boğdan Prenslikleri Romanya adı altında birleşerek 1834'te Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdikleri "Organik Nizamname" adlı bir anayasal metin hazırlamışlardır.²⁹⁴ Romanya'nın Belçika Anayasası'ndan ilham alarak hazırladığı bu anayasasının Osmanlı Kanun-i Esasi'sini yakından etkilediği söylenebilir.²⁹⁵

Aynı şekilde Sırbistan'da 1869'da kabul edilen ve anayasal monarşiye geçişi sağlayan Anayasa da Osmanlı Devleti tarafından onaylanmıştır. Yine Yunanistan'da kabul edilen 1864 Anayasası, Balkanlar'daki ilk ciddi parlamenter rejim uygulaması olması bakımından önemlidir.

18. yy'da Avrupalı fikir adamlarının laik devlet hukukuna ilişkin çalışmaları ve yayılan demokratikleşme yolundaki akımlar, Osmanlı Devlet adamlarının bir kısmının

²⁹² Ortaylı, **a.g.e.**, s.24.

²⁹³ Tanör, **a.g.e.**, s.19-20.

²⁹⁴ Ekrem Buğra Ekinci, "Kanun-i Esâsî'nin İlânını Hazırlayan Şartlar", **S.Ü.H.F.D.**, Cilt 6, Sayı 1-2 (Prof. Dr. Süleyman Arslan'a Armağan), Ayı Basım, 1998, s.512-514.

²⁹⁵ Tanör, **a.g.e.**, s.29.

Avrupa ile yakından ilgilenmesine neden olmuş, bu tesirler altında Tanzimat'ın ilanından önce, III.Selim döneminden itibaren Padişahlar bir kısım devlet adamlarını Avrupa devletlerinin hukuk nizamlarını, içtimai hayatlarını, iktisadi ve ticari faaliyetlerine dair bilgileri tetkik edip raporlar halinde sunmak üzere Avrupa ülkelerine göndermişlerdir.²⁹⁶ Avrupa'da gerekli araştırmalarını raporlar halinde sunan elçilerin aktarımları doğrultusunda, ağırlık askeri alanda olmak üzere, merkezi sistemin ıslahına, sorunların giderilmesine ilişkin batılılaşma yolunda başlayan reformlar, yönetimin her kademesine ve hukuka da sirayet etmiştir.²⁹⁷

Avrupa kanunlarından faydalanılarak ceza, ticaret ve yargılama usulü kanunları İslam Hukuku'na aykırı olmayacak şekilde çıkarılmıştı. Ceza Kanunnâmesi (1840), Arazi Kanunnâmesi (1858), Ticaret Kanunnâmesi (1850), Ahmed Cevdet Paşa'nın başında bulunduğu hukukçular heyetinin yaptığı çalışmalar neticesinde modern anlamda ilk Türk medeni kanunu sayılan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye (1869-1876) ve bunlar gibi çok çeşitli alanlarda yeni kanunlar çıkarıldı. Kanun-i Esasi'nin ilan edildiği 1876 senesine gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma faaliyetleri hızla devam etmekteydi. Bu kanunlaştırma faaliyetleri Kanun-i Esasi'ye giden yolda önemli rol oynamışlardır.²⁹⁸

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren askerî gereksinimlerle başlayan batıya ve batı kurumlarına olan ilgi, batılı devletler nezdinde daimi elçilerin bulundurulması ve Avrupa'ya tahsil için öğrenci gönderilmeye başlanmasıyla artarak devam etmiştir. Bu arada Tanzimat'tan çok önceleri başlayan tercüme faaliyetleri de batılı fikirlerin ülkeye girmesinde etkili olmuştur. Bu tercüme faaliyetleri önce coğrafya, tıp ve eczacılık gibi sahalarda başlayıp, Tanzimat devrinde daha ziyade askerlik ve riyaziyat (matematik) alanlarında devam etmiş ve 1950-1960'lardan itibaren edebiyat ve felsefe sahasına sıçramıştır.²⁹⁹

²⁹⁶ Karal, VIII.Cilt, s. 260-261.

²⁹⁷ Ortaylı, **a.g.e.**, s.24.

²⁹⁸ Ekinci, **a.g.m.**, s. 512-514.

²⁹⁹ H.Ziya Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", **Tanzimat 2**, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1999, s. 758-764.

Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi yazarlar batılı anlamda ilk gazeteciliği başlatan Tasvîr-i Efkâr, Muhibir, Tercümân-ı Ahval, Basiret ve İbret gibi gazetelerde yaptıkları yayınlarla batılı fikirlerin ülkeye girmesinde önemli rol üstlenmişler, basın yoluyla halkı bilinçlendirmiş ve kamuoyu oluşturmaya başlamışlardır. Tanzimat reformlarıyla kabul edilen yeni eğitim sistemi ve medresenin yanında rüştiye ve idadiye gibi yeni mektepler kurulmasıyla, bu mekteplerde eğitim-öğretimin Türkçe yapılması; mantık, kelam ve felsefe meselelerinin daha geniş bir kesim içerisinde tartışma konusu olması neticesini doğurarak, ülkede batılı fikirlerin yerleşmesini kolaylaştırmıştır.³⁰⁰

Avrupa'ya giden öğrenciler, parlak Avrupaî fikirleri benimseyerek bu fikirlerin ülke içinde yayılmasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Batılı devletler de başta İngiltere olmak üzere, bu akımı desteklemiştir.³⁰¹ Böylece Yeni Osmanlılar hareketi ortaya çıkmıştır. Haziran 1865 yılından Osmanlı Anayasasının kabulüne kadarki 10 yıllık sürede etkili olan bu harekete Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Mehmet Fuat, Mehmet Emin, Ahmet Mithat Paşa, Ali Suavi ve Ebuzziya Tefvik önderlik ediyorlardı. Bu isimler, Padişah'a ve rejime ağır eleştirilerde bulunuyorlar, Tanzimat reformlarını yeterli görmeyip, devletin mevcut sisteminin değişmesini ve meşrutî monarşiye geçilmesini savunuyorlardı.³⁰² Ayrıca Osmanlı yönetimine muhalif olan Mısır Prensi Mustafa Fazıl Paşa gibi isimlerin ekonomik açıdan desteğini almışlardı. Başta İngiltere'de bulunan Yeni Osmanlılar, daha sonra Jön Türkler ismini alarak İngiltere'den Fransa'ya geçmişler ve çeşitli gazeteler çıkartarak fikirlerini yaymaya çalışmışlardır.³⁰³

Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı iç ve dış baskılar sonucunda, anayasal bir düzene geçişin gerekliliği, Avrupa'da aydınlanma çağı ve bilhassa Fransız İhtilali ile yayılan fikirlerden etkilenen Osmanlı aydınları tarafından genel olarak benimsense de³⁰⁴, bu aydınlar kendi içlerinde düzenli bir düşünce sistemi ortaya koyamamışlar, birbirinden kopuk belli başlı fikirler oluşturmuşlardır. Bu fikirler daha çok meşrutiyetin ilanı, hak ve hürriyetlerin tanınması ve azınlık hakları gibi noktalarda toplanmıştır. Jön

³⁰⁰ Ülken, **a.g.e.**, s.758.

³⁰¹ Ülken, **a.g.e.**, s. 758-764.

³⁰² Gözübüyük, **a.g.e.**, s.107-108.

³⁰³ Shaw, II. Cilt, s.170.

³⁰⁴ Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 150

Türkler olarak da adlandırılan bu aydınlar Avrupa'da yayınladıkları gazetelerde, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulmasının tek yolunun meşrutiyetin ilanı ve hürriyetin getirilmesi olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Shaw, Yeni Osmanlılar'ın Tanzimat'la kıyaslandığında muhalefette birleştiklerini, ancak sorunların çözümünde aynı fikirlere sahip olmasalar da, üç ana düşüncede uzlaştıklarını ifade etmiştir: Anayasa, Parlamento ve Osmanlılık...Bu görüşünü, Osmanlı toplumunda mevkii ve duruma bakılmaksızın herkesin uyacağı bir Anayasaya ihtiyaç olduğu, bu anayasanın denetlemesi ve bütün yöneticilerin yasalar doğrultusunda görevlerini yapmalarını sağlaması için temsili halk tarafından seçilmiş bir parlamentonun olması ve tüm Osmanlı halkının da hukuken eşit ve Osmanlı olarak birleştirilmesi gerektiği şeklinde özetlemiştir. Bu liberal fikir adamları din açısından Tanzimat'tan daha tutucu bir tavır sergilemiş, bu nedenle İslamiyet'in vurgulanmasını önererek Batılı politik kurumları geleneksel Osmanlı ve İslam uygulamalarıyla bağdaştırmak isteyen ilk Müslüman düşünürler olarak görülmüşlerdir.³⁰⁵

Yeni Osmanlılar mücadelelerinde meşruti yönetime doğru seçimle belirlenecek bir meclis oluşturulması, yasama ve yürütmenin birbirinden ayrılması, padişahın haklarının sınırlanmasının gerekliliği ve sarayın da kanunlara karşı sorumlu olduğu şeklinde özetlenebilecek fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Padişahın yetkilerinin bir anayasa ve meclis aracılığıyla sınırlandırılması fikri, ideolojik açıdan Yeni Osmanlılar'ın, pratik açıdan da Tanzimat'ın yetiştirdiği bürokratların çabalarıyla yerleşmiştir.

1876 Anayasası dönemin siyasi ve sosyal şartlarının etkisi altında doğrudan doğruya Padişah tarafından atanmış bir kurulca hazırlanmış ve Mithat Paşa'nın başında olduğu Meclis-i Vükela tarafından incelenip yine Padişah II. Abdülhamit'in (113. maddeye ilişkin) değişiklik yaptığı haliyle kabul edilerek 23 Aralık 1876'da bir ferman anayasa olarak ilan edilmiştir.³⁰⁶ Kanun-i Esasi'nin ilanında, batılı devletlerde görülen anayasal hareketlerde olduğu gibi halk hareketini de arkasına alan sistemli fikir akımlarının etkisi yoktur. Her ne kadar Kanun-i Esasi, batı kaynaklı fikir akımlarının

³⁰⁵ Shaw, II.Cilt, s.170.

³⁰⁶ Karal, VIII.Cilt, s.8.

etkisinde kalan ve ülkede rejim değişikliği ve anayasa isteyen bir zümrenin zorlaması ve çalışmalarıyla ilan edilmişse de, bu hareket halk arasında kendisine dayanak bulmuş değildi.³⁰⁷ Hareketin öncüsü olarak görülen Mithat Paşa'nın Kanun-i Esasi'nin 113. maddesi gerekçe gösterilerek memleketten sürülmesine ve Mebusan Meclisi'nin padişahın tek taraflı iradesi ile süresiz tatil edilmesine karşı da halktan herhangi bir tepkiye rastlanılmamıştır.

3.4.2. Kanun-i Esasi'nin Şekli ve Mahiyeti

Kanun-i Esasi'nin niteliği doktrinde farklı şekillerde değerlendirmelere konu olmuştur. Tanör, Kanun-i Esasi'yi, "Ayan'ın ağzından çıkmış gibi yazılmış olan Sened-i İttifak ve padişahın ağzından çıkmış gibi yazılan Tanzimat Fermanı'nın aksine, objektif bir dille, hukuk diliyle kaleme alınmış bir belge" olarak nitelemiş, şekil olarak da modern anayasalardan esinlendiğini, gerçek bir meşrutiyete geçişi sağlamasa da, padişahın mutlak hakimiyetinden uzaklaşarak anayasalı ve parlamentolu bir yapı elde edildiğini, ama henüz gerçekten meşruti, anayasal ve parlamenter bir niteliğin oluşmadığını ifade etmiştir.³⁰⁸

Kanun-i Esasi milletin kendi iradesi ile veya seçtiği temsilcileri tarafından, bağımsız bir yasama organı veya bir kurucu meclis tarafından tanzim ve kabul edilmiş bir belge olmadığı için, şekli anlamda Anayasa olamayacağı ve hükümlerinde geçen "her yönden hükümdarın hak ve yetkilerini teyide ve takviyeye hizmet eyliyen bu kanunla, fertlere sağlanan haklar, siyasî ve hukuki müeyyidelerden, bu hususta hatıra gelebilecek ihtimallerden uzak tutulmuş ve hatta aksine bu hakların icabında ortadan kaldırılabilmeleri hususunda padişaha önemli imkânlar sağlandığı" belirtilen madde karşısında içerik bakımından da anayasa olamayacağı değerlendirilmiştir.³⁰⁹

Yine Tanör değerlendirmesinde, soyut olarak anayasanın üstünlüğü, bağlayıcılığı ve katılımının bir anlam ifade etmediğini, bu ilkelerin gerçek değerini ölçebilmek için korunmaya çalışılan anayasanın nasıl bir anayasa olduğuna bakılması

³⁰⁷ Ekinci, **a.g.m.**, s.525.

³⁰⁸ Tanör, **a.g.e.**, s. 132-133.

³⁰⁹ Tanör, **a.g.e.**, s. 132-133.

gerekeceğini, Kanun-i Esasi'nin egemenliğin kaynağı ve kullanılışı bakımından köklü bir farklılık getirmediğinden, meşruti demokratik yasama ve yürütme organları oluşturmadığından ve yasama-yürütme ilişkilerini padişahın iradesine bıraktığından, anayasanın üstünlüğü ve korunmasına ilişkin hükümlerinin tersine bir işlev kazandığını ve bu anayasanın demokratikleşmesini zorlaştırdığını vurgulamıştır.³¹⁰

Şeref Gözübüyük, Kanun-i Esasi'nin, ulus veya ulusu temsil eden bir kurul tarafından değil, bir avuç insanın zorlamasıyla Padişah tarafından atanmış bir kurulun hazırlayıp padişahın tek yanlı kabulü ile yayınladığı Fransız ve Belçika anayasalarından yapılan alıntılarla oluşturulan bir anayasa olduğunu ve tam bir meşruti sistemi de getiremediğini ifade etmiştir.³¹¹

Karşıt görüş olarak Kemal Gözler, anayasanın biri maddî, diğeri şeklî olmak üzere iki değişik anlamda tanımlandığını; maddî anlamda anayasanın, devlet organlarının kuruluşunu, işleyişini ve bireylerin devlet karşısında sahip olduğu temel hak ve özgürlükleri belirleyen, yazılı veya teamülî kurallar bütünü olduğundan, bu anlamda Kanun-i Esasi'nin tam olarak anayasal nitelikte olduğunu, yine şeklî anlamda anayasanın ise, normlar hiyerarşisinde en üst sırayı işgal eden ve kanunlardan farklı ve daha üstün bir usûlle konulan ve değiştirilebilen hukuk kurallarının bütünü olarak tanımlaması nedeniyle, bu tarife göre Kanun-i Esasi'nin şekli açıdan da anayasa olarak nitelendirmesi gerektiğini belirtmektedir.³¹²

Bir başka görüşte Kanun-i Esasi'nin, bir anayasanın taşınması gereken bütün vasıflarını taşınması nedeniyle niteliği bakımından anayasa olduğu, fakat, yapılışında ve ilanında takip edilen usul bakımından ferman niteliğinde olduğu değerlendirilmiş, Padişah'ın tek yanlı bir iradesi ile oluşturulması ve halkı temsil eden bir kurucu meclis ya da parlamento tarafından hazırlanmaması nedeniyle şekil yönünden ferman anayasası olarak nitelendirilmiştir.³¹³

³¹⁰ Tanör, **a.g.e.**, s. 149.

³¹¹ Gözübüyük, **a.g.e.**, s.110

³¹² Gözler, **a.g.e.**, s. 35.

³¹³ Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilat Hukuku**, İstanbul, Baha Matbaası, 1960, s.94.

Devlette hakim olan dini esaslarla batılı ülkelerin anayasalarına hakim laiklik ilkesinden harmanlanarak oluşturulan Kanun-i Esasi ile birlikte Osmanlı tarihinde dönüm noktası olabilecek aşamalardan birine gelinmiştir. Hükümdarın hak ve yetkileri yazılı anayasa ile belirlenerek, hükümdara yetkilerini kullanırken kendisine belirlenen sınırlar dairesinde hareket etme yükümlülüğü getirilmiş, halka devlet yönetiminde kendini temsil ettirme imkanı da tanınarak Meşrutî Monarşiye doğru bir geçiş sürecine girilmiştir.

Kanun-i Esâsî'nin 1. maddesine göre, Osmanlı Devleti, “memalik ve kıtaat-ı hazırayı ve eyalat-ı mümtazeyi” içermekle beraber “yek vücud” tur ve “bölünmez bir bütün” dür. Madde metninden de anlaşıldığı üzere, Osmanlı Devleti çokuluslu bir devlettir, ulusal bir devlet değildir.³¹⁴

Saltanat ve Hilafet ‘Osmanoğlu’ soyuna aittir. Osmanlı Devleti'nin dini İslam'dır. Padişah aynı zamanda halife olup, Ahkâm-ı Şer'îye'nin icrası padişahın görevlerindedir. Şeyhülislâm, devlet örgütünün içinde ve hükumette yer almaktadır. Kanunlar, 64. maddeye göre, “umur-u diniye” ye aykırı olamazlar. Padişah'ın şahsı mukaddestir. Yargı alanında da, İslam Dini hükümlerine göre hükmeden Şer'îye Mahkemeleri vardır.³¹⁵ Kanun-i Esâsî'nin 2. maddesine göre devletin başkenti, İstanbul'dur. Ancak, bu sebeple şehrin diğer şehirlerden bir imtiyaz ve muafiyeti yoktur.

Gayrimüslimlerle ilişkili hükümleri ise genel olarak şu şekilde sıralayabiliriz,³¹⁶

8. maddeye göre, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan herkesin ‘Osmanlı’ kabul edildiğini belirterek, ‘uyrukluğun din kavramından arındırılması’ Anayasal kural haline getirilmiştir.³¹⁷

³¹⁴ Kanuni Esasi, <http://www.belgenet.com/arsiv/anayasa/1876.html> (Erişim Tarihi: 25/04/2010)

³¹⁵ Tanör, **a.g.e.**, s.106-107.

³¹⁶ Karal, VIII.Cilt, s. 222-223.

³¹⁷ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 83.

9. maddede, Osmanlı vatandaşlarının başkasının özgürlüğüne dokunmadığı ölçüde özgür olduğu,

10. maddede bu özgürlüklerin cezaların kanuniliği ilkesi sonucu korunacağı (kanunsuz suç ve ceza olmaz),

11. maddede, devletin resmi dininin İslam olduğu belirtilmekle birlikte, Osmanlı memleketlerinde tanınan bütün dinlerin serbest olduğu ve muhtelif cemaatlere verilmiş olan mezhep imtiyazlarının devletin güvencesi altında olduğu belirtilerek din özgürlüğü güvence altına alınmıştır.

12. maddede düşünce özgürlüğünden ve sansürden bahsedilmese de basın'ın kanun dairesinde hür olduğu,

14 üncü maddede, şikayet hakkı olduğu,

15. ve 16. maddelerde, eğitimin serbest olup, okulların devletin kontrolü altında olduğu belirtilmiş, eğitim dilinin serbestiyeti taslakta değerlendirilse de daha sonra hükümden çıkarılmıştır.³¹⁸

17, 18 ve 19. maddelerde bütün Osmanlıların kanun önünde eşit olup aynı hak ve ödevleri olduğu, devlet hizmetinde görev alabilmek için Türkçe bilinmesinin şart olup, ehliyet ve kabiliyete uygun devlet hizmetinde görevlendirmenin yapılacağı,

20 ve 25. madde ile zimmiler için sorun teşkil eden bir durum düzeltilerek herkesin kudretine ve kanuna göre vergi alınacağı hüküm altına alınmıştır.³¹⁹

Kanun-i Esasi ile bireylere ilişkin yargısal düzenlemeler konusunda; yargılamanın aleniliği, savunma hakkı, sanıklara ilişkin işkence ve eziyetin

³¹⁸ Tanör, **a.g.e.**, s.116.

³¹⁹ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 84

yasaklanması, tabii Hakim ve tabii yargı yolunun oluşturulması gibi önemli hükümler getirilmiştir.³²⁰

Neticede Kanun-i Esasi ile artık bir ‘Osmanlı Vatandaşı’ kavramı yerleştirilmek hedeflenmiş, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin verilen bütün hak ve mükellefiyetlerin bütün Osmanlı vatandaşlarına öngörüldüğü ifade edilerek, devletten muhtelif bahanelerle ayrılma niyetinde olabilecek uyruklara devletin kendi devletleri olduğunu da hatırlatıp, oluşturulan ortak mitlerle kaynaşmaları noktasında düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır.

3.5. Kanun-i Esâsînin Getirdiği Sistem ve İlk Osmanlı Parlamentosu

Osmanlı Devleti’nde ilk parlamento 1876 yılında Kanun-i Esasi ile teşekkül etmiştir. Yasama yetkisi iki ayrı meclisten oluşan Meclis-i Umumi’ye; Yürütme yetkisi Padişah’ın başkanlığında Vekiller Heyeti’ne, Yargı yetkisi de bağımsız mahkemelere verilmiştir. Böylece, Osmanlı Devleti’nde ilk kez, Kanun-i Esasi ile devletin temel organları yasama, yürütme ve yargı şeklinde modern sistematığe uygun olarak düzenlenmiştir. Padişah yürütme kuvvetinin başıdır. Kanun-i Esasi’nin 3 üncü maddesinde, saltanat ve hilafet makamının ‘Osmanoğulları’na ait olup, devlet başkanlığının irsî olarak intikal ettiği belirtilmektedir. Ancak, Kanun-i Esasi’yle birlikte artık, hükümdarın hak ve yetkileri yazılı anayasa ile belirlendiğinden, hükümdar yetkilerini kullanırken anayasa ile belirlenmiş bulunan sınırlara riayet etmek zorundadır. Bu vesileyle bir nebze de olsa halka devlet yönetiminde kendisini temsil ettirme imkânı sağlanmıştır. Bu da Osmanlı Devleti’nde mutlak monarşiden sıyrılarak meşruti bir monarşi oluşturma yolunda önemli bir adımdır.

1876 Anayasası Padişah’ın iradesi ile kurulmuş bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Cemiyet-i Mahsusa adındaki bu komisyon Server Paşa başkanlığında ikisi asker ve 16 mülkiye memuru (üçü Hristiyan) ile 10 ulema, 2 ferik ve 3 Hristiyan

³²⁰ Tanör, **a.g.e.**, s. 117.

bakanlık müsteşarı olmak üzere toplam 31 üyeden oluşmuştu.³²¹ Komisyon önceki tasarlardan ve büyük ölçüde Belçika Anayasasından faydalanarak anayasa taslağını oluşturdu. Mithat Paşa'nın başkanlığındaki Heyet-i Vükela'dan geçirilen Kanun-i Esasi taslağı, Padişah tarafından kabul ve ilan edildi.³²²

Görüldüğü gibi Kanun-i Esasi halkı temsil eden bir kurucu meclis tarafından oluşturulmamış ve referanduma da sunulmamıştır. Kanun-i Esasi padişahın tek taraflı iradesi ile oluşturulmuş ve hukuki biçim itibari ile ferman anayasa niteliğindedir. Padişahın anayasaya bağlılık yemini etmesi kabul edilmemiş³²³ ancak yetkileri geniş tutularak şahsı sorumsuz ve mukaddes sayılmıştır.³²⁴

Kanun-i Esasi'ye göre padişahın geleneksel mutlak yetkisi, kurulması öngörülen seçilmiş bir meclis ile sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Padişahın iradesi devlet iktidarı ve vatandaş hakları ile kısıtlanmıştır. Ayrıca Kanun-i Esasi'nin getirdiği rejim, başbakan ve bakanlar kurulunun oluşumunu öngördüğü için parlamenter sisteme geçişin önemli bir adımını oluşturmuştur.³²⁵ Ancak yürütme kuvvetinin başında yine padişah vardır. Sadrazam, şeyhülislam ve vekillerden oluşan bakanlar kurulunun tayin ve azlinin padişahın olması, bakanlar kurulunun göreve başlarken ve görev sırasında güven oyuyla başvuramaması ve meclis önünde sorumluluğunun kabul edilmemesi, bu sistemin parlamenter sistem olarak nitelendirilmesine engel teşkil etmektedir. Tanör, yasama organının seçimle oluşması nedeniyle organik bakımdan padişahın kopmuş gibi görünse de, uygulamada padişahın bağımsız olamayacağını ifade etmiştir.³²⁶ Meclisler yürütmeyi etkili bir şekilde denetleyememekte ve güvensizlik oyu verememektedirler. Buna karşılık padişahın fesih hakkı gibi önemli bir gücü bulunmaktadır. Padişahın yetkileri arasında meclis-i umumiye toplantıya çağırma ve gerektiği zaman yeniden seçim yapılması kararı ile Meclisi Mebusan-ı feshetme de bulunmaktadır.³²⁷ Kapanı bu

³²¹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.150.

³²² Tunç, **a.g.e.**, s.515.

³²³ Tanör, **a.g.e.**, s.113.

³²⁴ Kapanı, **a.g.e.**, s.103. ; Gözler, **a.g.e.**, s.20.

³²⁵ Erdoğan Teziç, **Anayasa Hukuku**, 5.Bası, İstanbul, Beta Yayınları, 1998, s.13.

³²⁶ Tanör, **a.g.e.**, s.114.

³²⁷ Özbudun, **a.g.e.**, s.26.

hususunu, demokratik kökenli bir organın yetkilerinin demokratik olmayan bir organ tarafından durdurulması şeklinde belirtmektedir.³²⁸

Padişah'a çok önemli bir yetki de 113. madde ile tanınmıştır. Bu maddeye göre Padişah, hükümetin güvenliğini tehdit ettikleri anlaşılan kişileri, ülkenin çok uzak yerlerine sürgüne gönderme hakkına sahiptir. Nitekim Padişah, bu hükme dayanarak Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında büyük etkisi olan Mithat Paşa'yı da sürgüne göndermiştir.

Kanun-i Esasi'de egemenliğin millete ait olduğuna dair bir kayıt bulunmadığından, egemen asıl güç padişaktır. Padişah devletin yine en asli organı olarak korunmuştur. Bu nedenle padişahın egemenlikle ilgili konumu değişmemiştir. Padişah artık egemenliği kullanma yetkisini sadece monarşik egemenlik geleneklerinden ve dini kaynaklardan değil, aynı zamanda bir hukuki belge olan Kanun-i Esasi'den de yararlanarak beşerileşmektedir. Buna karşılık Meclis-i Umumi'nin Heyet-i Mebusan kanadının seçimle oluşturulması, padişahın egemenliğin tek ve gerçek sahibi olmasını engellemiştir.³²⁹

Kanuni Esasi'ye göre yasama organı olan Meclis-i Umumi, Ayan ve Mebusan adını taşıyan iki ayrı heyetten oluşmaktadır. Heyet-i Ayan'ın bakan ve üyeleri Mebuslar Meclisi üyelerinin üçte birini aşmamak üzere doğrudan Padişah tarafından atanır (madde 60). Ayan azası olabilmek için 40 yaşını doldurmuş, işleri ve eserleriyle memleketin güvenini kazanmış, devlet işlerinde iyi hizmeti ile tanınmış olmak koşulları aranmıştır.(madde 61). Heyet-i Ayan'ın üyelerinin sıfatlarının ömür boyu devam etmesi öngörülmüştür.³³⁰ Ayan'ın, Mebusan'dan verilen bütçe ve kanun tasarılarını denetleyip kabul ve red durumuna göre ya padişaha ya da tekrar Mebusan'a iade etme görevi vardır.³³¹ Ayan Meclisi, önüne gelen kanun tasarılarını şeriata, Padişah'ın hak ve ayrıcalıklarına, hürriyetlere anayasa hükümlerine, devletin bütünlüğüne, ülkenin iç güvenliğine, genel ahlâka aykırı görürse, bu tasarıları kesin olarak reddeder veya

³²⁸ Kapani, **a.g.e.**, s.103.

³²⁹ Tanör, **a.g.e.**, s.107.

³³⁰ Karal, VIII.Cilt, s.224

³³¹ Tanör, **a.g.e.**, s. 111.

değiştirilmek üzere Mebusan Meclisi'ne geri gönderir. Kabul ettiği kanun tasarılarını ise Padişah'ın tasdikine sunmak üzere Sadrazam'a havale eder.

Heyet-i Ayan üyelerinin yaklaşık dörtte biri gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Osmanlı tebaası arasındaki farklı unsurları Osmanlılık düşüncesi altında birleştirmek için Heyet-i Ayan üyeleri belirlenirken gayrimüslim tebaadan da temsilci alınmıştır.³³²

Meclis-i Umumi'nin ikinci organı olan Heyet-i Mebusan üyeleri ise iki dereceli bir seçimle ve dört senelik dönem için seçilmişlerdir. Mebusan üyelerinin Kanun-i Esasi'de seçimle belirleneceği, seçimlerin yapılmasına ilişkin esasların da kanunla belirleneceği (madde 66) belirtilmesine rağmen, seçimlerin nasıl yapılacağına ilişkin ayrıntılı hüküm bulunmaması nedeniyle sadece o seneye mahsus olarak Talimat-ı Muvakkat isimli bir talimat hazırlanmış, bu doğrultuda üye seçimlerine geçilmiştir. Bu talimat gereğince asgari mebus sayısı 80'i Müslüman ve 50'si Gayrimüslim olmak üzere 130 olarak tespit edilmiş³³³, üyelerin resmi dili bilmeleri şartıyla talimat doğrultusunda seçim usulüne gidilmiştir.³³⁴

İki dereceli seçim sistemiyle oluşturulan ve 19 Mart 1877'de başkent İstanbul'da toplanan parlamento çok farklı milletlerden temsilci içermektedir. Arabistan bölgesi dışında devletin her bölgesinden seçilen gayrimüslim mebuslar kendi milletlerini temsilen parlamentoda yer almıştır. İlk Osmanlı parlamentosunda 9 kişi Ayan, 37 kişi Mebusan azası olmak üzere toplam 46 gayrimüslim mebus bulunmaktadır ki, bu toplam 116 mebus içerisinde oldukça yüksek bir orandır. Bizzat padişahın atamasıyla teşekkül eden Heyet-i Ayan'daki mebusların 4'te 1'inin gayrimüslimlerden oluşması dikkate değerdir. Toplam nüfusun 1/3 ünü oluşturan gayrimüslimlerin Osmanlı Parlamentosu'nda % 40'a yakın bir çoğunluğa sahip olması, nüfus miktarlarının üzerinde bir temsil oranını ortaya koymaktadır.³³⁵

³³² Eryılmaz, **a.g.e.**, s.154.

³³³ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.157.

³³⁴ Bozkurt, **a.g.e.**, s.84.

³³⁵ Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 202.

Meclis-i Umumi'ye İstanbul'dan 5'i Müslüman, 5'i gayrimüslim olmak üzere toplam 10 mebus seçilmiştir. İstanbul'dan seçilen gayrimüslim mebusların isimleri; Hüdaverdiyan Ohannes Efendi, Vasilaki Bey, Sebuhan Efendi, Acıman Efendi, Nikolaki Solidi Efendi'dir. Diğer önemli bir ayrıntı ise ilk mecliste ikinci dönemin ilk oturumunda içtüzüğün 1. maddesi gereği meclis başkanlığını en yaşlı üye sıfatıyla 66 yaşındaki gayrimüslim Edirne Mebusu Gümüşgerdan Mihaliki Bey'in üstlenmesi olmuştur. Bu ilk oturumda yapılan başkanlık seçiminde ise İstanbul Mebusu Hüdaverdiyan Ohannes Efendi 2. başkan vekili seçilmiştir. Meclis-i Mebusan genel oyla değil, çift dereceli bir seçim neticesinde teşekkül ettiğinden, parlamento üyeleri padişahın ve hükümetin güvenini kazanmış kimselerden oluşmaktadır. Bu nedenle gayrimüslim mebuslar temsil ettikleri toplulukların gerçek eğilim ve taleplerini yansıtmak yerine genel anlamda Osmanlı'ya bağlı bir tutum sergilemişlerdir.³³⁶

Aslına bakıldığında Kanun-i Esasi'nin tam anlamıyla anayasal ve parlamenter bir sistem getirdiği söylenemez. Yasama yetkisinin kullanılmasında padişahın müdahalesi devam etmektedir. Özellikle, padişahın yasa teklifinin verilmesinde ve yürürlüğe girmesindeki konumu son derece kuvvetlidir. Meclislerin bakanlar kurulunun denetimine ilişkin yetkileri yoktur. Bakanlar kurulu ise meclislere değil, padişaha karşı sorumludur. Yasama ve yürütme büyük ölçüde padişaha bağımlıdır.

Sonuçta Kanun-i Esasi padişahın yetkilerini tam anlamı ile sınırlandıramamıştır. Ancak önemli bir gelişme olarak yargı fonksiyonu padişahın egemenliğinden çıkarak bağımsız mahkemelere verilmiştir. Yasama organının yetkilerini kötüye kullanmaması ve anayasaya aykırı yasalar çıkarmaması fikri oluşmamıştır. Anayasa mahkemesinin niteliğinde bir yapılanmanın kurulması fikri gündemde olmamakla birlikte, yasaların anayasaya uygunluğu sorunu ikinci meclis ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Kanun-i Esasi yargısal denetime yer vermemekle beraber Ayan Meclisi tarafından yürütülen bir siyasal denetim sistemini benimsemiştir. Tam olmasa da Osmanlı tarihi için bir dönüm

³³⁶ Sinan Akşin, "I.Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXV, No:1, Ankara, Mart 1970, s.30.

olacak temel hak ve özgürlükler anayasal bir belgede tanınmıştır. Mutlak monarşiden meşruti monarşiye adım atılmıştır.³³⁷

İlk Osmanlı Parlamentosu çeşitli din ve mezheplerden üyelerin oluşturduğu bir parlamentodur. Bir dönemin Millet-i Hakime'sinin yanında gayrimüslimler sayısal olarak nüfuslarına oranla çok yüksek bir temsil hakkı elde etmişlerdir. Yapılan ikinci seçimlerde de 96 üyeden 40'ını gayrimüslim mebuslar oluşturmuştur.³³⁸ Gayrimüslimlerin sayısal çoğunluğu, kendi içlerinde birlik oluşturamamaları nedeniyle Müslüman nüfus için sorun teşkil etmemiştir. İlk meclis görüşmeleri sırasında Müslüman ve Gayrimüslim diye bir gruplaşma yaşanmışsa da, Meşrutiyete son verilir endişesiyle, etnik çatışma oluşturabilecek tutumları sergilemekten kaçınmışlar, 'Osmanlılık' kavramını ön plana çıkarmaya çalışmışlardır.³³⁹ Mebuslar meclis çalışmaları boyunca sadece kanun layihalarını tetkik ve müzakere etmekten ibaret olan kısıtlı yetkilerine rağmen sorumluluklarının bilincinde olarak üzerilerine düşeni fazlasıyla yerine getirmiş, hatta yetkilerini aşarak hükumete de ağır eleştiriler yöneltmişlerdir.³⁴⁰ Mebuslar Meclisi çalışmaları imparatorluk içinde ve dışında beklenmedik gelişmeler olarak değerlendirilmiştir.³⁴¹

I. Meclis döneminde vilayetlerin yönetimi, cemaat dini liderlerinin bölge idare meclislerindeki üyelikleri, seçim kanunu ve gayrimüslimlerin askerliğine ilişkin hususlar, cemaat liderlerinin üyeliklerine ilişkin dini ve dünyevi işlerin birbirine karıştırılmaması gerektiği, seçim kanununda Osmanlı tabirinin sadece Müslümanları kapsayıp kapsamadığı hususları görüşülmüş, gayrimüslimlerin askere alınması hususu ise, gayrimüslimlerin askerlik hususunda isteksiz olmaları ve maliyenin kötüleşen durumu nedeniyle askerlik bedeli alınmasının hükumetin işine gelmesi sebepleriyle tam bir sonuca bağlanamamıştır.³⁴²

³³⁷ Gözler, **a.g.e.**, s.29.

³³⁸ Karal, **a.g.e.**, s. 237.

³³⁹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 159.

³⁴⁰ Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiyede Benimsenmesi...**, s78.

³⁴¹ Karal, VIII.Cilt, s. 240-241.

³⁴² Eryılmaz, **a.g.e.**, s.100.; Bozkurt, **Gayri Müslim Osmanlı...**, s.88.

Gayrimüslimlerin aktif olarak rol aldığı bu meclis, Osmanlı-Rus savaşının başlamasından sonra, 13.02.1878'de hükümet ve padişaha yönelttikleri sert eleştiriler sonucu Kanun-i Esasi'den kaynaklanan yetkisi ile belli olmayan bir süre için Padişah tarafından kapatılmıştır. Parlamantonun tatili ile Kanun-i Esasi de hukuken belki olmasa da fiilen hükümsüz sayılmıştır.

3.6. İkinci Meşrutiyet ve Azınlıklara İlişkin Getirdiği Hukuki Düzenlemeler

3.6.1. İkinci Meşrutiyetin İlanı

1878'de meclisin tatil edilmesinden sonra kimilerin göre 33 yıl süren bir istibdat dönemine girilmişti.³⁴³ II. Abdulhamit'e has olarak değerlendirilen³⁴⁴ bu devre kimileri istibdat dönemi deyip, Abdülhamit'i yerden yere vururlarken, kimileri aynı sultanı Osmanlı tarihindeki en yetenekli ve becerikli padişahlardan biri olarak nitelerler.³⁴⁵ Meclis-i Mebusan'ın kapatılması döneminde ülkede huzur ve asayişin sağlanması amacıyla Hafıye Teşkilatı kurulmuş, basına sansür getirilmiş, aydınların, pek çoğu sürülmüştür. Ancak özellikle İttihat ve Terakki'nin basını çektiği Meşrutiyet taraftarları, gizli-açık faaliyetlerine devam ederek, Meşrutiyet yönetimini geri getirmeye çalışmışlardır.³⁴⁶

Özellikle Rusya ile İngiltere arasında gerçekleşen ve Osmanlı'yı paylaşmayı amaçlayan Reval Görüşmesi'nden sonra, dış baskıların artması Osmanlı Devleti'ni politik açıdan iyice köseye sıkıştırmıştır. Ülkenin içinde ve dışında yüz yüze olduğu olumsuz tablo, İmparatorluğu kurtarma fikriyle yola çıkan Jön Türkler'in muhalefeti³⁴⁷ ve özellikle Manastır, Kosova ve Selanik gibi gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Makedonya bölgelerindeki ayaklanmalar, II. Abdülhamit'i iyice tetiklemiş, isyan ve terör hareketlerine son verilebileceği, devletin köklü yerleşmiş sorunlarına çare

³⁴³ Gözübüyük, **a.g.e.**, s.112.; Karal, VIII.Cilt, s.243.

³⁴⁴ Karal, VIII.Cilt, s.245.

³⁴⁵ Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, 6.Bası, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998, s.55.

³⁴⁶ Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiyede Benimsenmesi...**, s. 80.

³⁴⁷ Karal, VII. Cilt, s.510-513.

olabileceği düşüncesiyle 23 Temmuz 1908 günü Meşrutiyet bir ferman ile ilan edilmiş, akabinde Kanun-î Esasi tekrar yürürlüğe konulmuştur.

II. Meşrutiyetin ilanı Müslim-Gayrimüslim bütün halk tarafından coşkuyla karşılanmış, bir barış ve huzur dönemine girildiği istibdat döneminin ve gerilimin sona erdiği, imparatorluğun korunacağı ve beklentilerin yerine geleceği inancı hakim olmuştur. Meşruti yönetime geçilmekle Rumlar ve Ermeniler devlet içerisinde daha etkili olacaklarını, zenginliklerinin artacağını hesaplamışlardır.³⁴⁸ Benzer nedenlerle diğer bütün gayrimüslimler tarafından da destek görmüştür.

Ancak II. Abdulhamit'in meşrutiyetin ilanı beklenen huzuru getirmemiş, zamanla bu durum anlaşıldıkça gayrimüslimler de farklı bir duruş sergilemeye başlamışlardır. İttihat ve Terakkiciler II.Meşrutiyetin ilanının akabinde parlamentonun yeniden açılması dışında ileriye yönelik bir program sunamamış, zamanla hürriyet eksenli politikasını da terk ederek, iktidar olmanın verdiği rahatlıkla otoriter bir karakter sergilemeye başlamıştır.

II. Meşrutiyetin ilanı ile sorunlar artarak çoğalmış, çeşitli siyasi sorunlar, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i kendi topraklarına katması, Girit'in Yunanistan'a bağlanması kararının alınması³⁴⁹ genç Meşrutiyet'i yıpratmış, akabinde 7 Nisan 1909 tarihinde Serbesti Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin bir İttihat ve Terakki taraftarı tarafından öldürülmesi üzerine olaylar tırmanmış ve İttihat ve Terakki karşıtlarının başlattığı 31 Mart Ayaklanması (13 Nisan 1909) ortaya çıkmıştır. İstanbul'un kontrolünü isyancılara kaptıran Meşrutiyetçilerin imdadına "Hareket Ordusu" yetişmiş, isyan bastırılarak İstanbul'un kontrolü sağlamıştır.³⁵⁰ Ayaklanmada II. Abdulhamit'in de desteği olduğu düşüncesiyle, Kanun-i Esasi'de Sultan'ın yetkilerini sınırlayan, yasama organının gücünü artıran 1909

³⁴⁸ Fevzi Demir, **Osmanlı Devletinde II.Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)**, Ankara, İmge Kitabevi, 2007, s. 96.

³⁴⁹ Bozkurt, **Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu...**, s. 200.

³⁵⁰ Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1989, s.67-70.

değişiklikleri yapılmıştır, II. Abdülhamit de tahttan indirilerek sürgüne gönderilmiştir
351

31 Mart olayından sonra İttihat ve Terakki Partisi yönetimi ele almış ve neredeyse diktatörlük olarak nitelendirilebilecek şekilde baskıcı ve merkezîyetçi bir yönetim sergilemiştir. 31 Mart olayını müteakip yayımlanan 8 Ağustos 1909 tarihli yasa ile 1876 anayasa metninin 21 maddesi değiştirilmiş, 1 madde kaldırılarak 3 yeni madde eklenmiştir. Bu değişikliklerle, Padişah'ın yetkileri ve meclisi tek başına feshetme hakkı sınırlandırılmış, meclisin yetkileri genişletilmiş, parlamento üyelerinin kanun önerme hakları kesinleştirilerek, Meclis-i Mebusan'a, hükümeti güvensizlik oyuyla düşürebilme hakkı verilmiştir. Ve yine Padişahın, polis soruşturmasına göre ülkenin düzenini bozan kişileri sürgüne gönderme yetkisini içeren 113. madde kaldırılmıştır.³⁵²

Padişah'ın yetkileri kısıtlanmış, tek başına karar alma yolu kapatılarak kararlarda başbakanın (sadrazam) ve ilgili bakanın imzasının bulunması, bakanların hükümetin politikasından dolayı Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olması parlamenter rejime geçişte önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.³⁵³ Aslında yapılan iş yeni bir anayasa yapmak değildi, ama değişiklikler o kadar önemlidir ki, ortaya çıkan tablodan bugün, "1909 Anayasası" deyimiyle de söz edilmektedir.³⁵⁴ Bu değişikliklerle 1876 Anayasası'nın pek çok konudaki eksiklikleri giderilmiş ve demokratik bir anayasa haline getirilmiştir.

Anayasada temel hak ve hürriyetler konusunda ciddi gelişmeler olmuştur. Temel hak ve hürriyetlere ilişkin; etnik, dil, din vb. ayrımlar gözetmeksizin haklar ve ödevler bakımından herkesin eşitliğinin sağlanması, yasa buyruğu olmadan, sorguya çekilememe, tutuklanamama, hapis ya da başka bir cezaya çarptırılmama, olağanüstü mahkemeler ya da yargı yetkisine sahip komisyonlar kurulamaması; kimsenin yasa gereğince bağlı olduğu yargı bölgesi ve mahkemeden başka bir yerde sorguya çekilmemesi ve yargılanamaması; konut dokunulmazlığı, sorgulamada yasa kurallarına sıkı sıkıya bağlılık; ticaret ve seyahat özgürlüğü; sansür yasağı; özel mektup ve süreli

³⁵¹ Tanör, **a.g.e.**, s.152-154.

³⁵² Üçok, Mumcu, Bozkurt, **a.g.e.**, s.320.

³⁵³ Gözübüyük, **a.g.e.**, s.114

³⁵⁴ Tanör, **a.g.e.**, 192.

yayınlara postalarda tutulamaması; basın davalarının adliye mahkemelerinde görülmesi; eğitim serbestliği; askerlik dışında, kimsenin isteği olmadan bir memuriyete atanmaması; memurların yasaya aykırı emirlere uymama ve istedikleri an istifa edebilme haklarının tanınması, vb. gibi hususlar eksiklik olarak görülüp ıslah edilmeye çalışılmıştır.³⁵⁵

Gayrimüslimlerin Osmanlı Hükümeti ile olan ilişkilerini düzenleyen özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra nizamnamelerle oluşturulan ve bunlara bağlı olarak gelişen hukuki durum bu döneme kadar çok büyük değişiklikler göstermeden devam etmiştir. Ancak II. Meşrutiyetin ilanından sonra özellikle ruhani liderlerin etkilerinin giderek zayıflamasına ve değişmesine yol açmıştır.

Gerek tüm Osmanlı uyruklarının temsil edilmesini amaçlayan I. Meşrutiyet, gerekse İttihat ve Terakkicilerin gerçekleştirdiği II. Meşrutiyetle faaliyete geçen Osmanlı Mebusan Meclisi, ülkede yaşamakta olan milletlerin kardeşliğini ve barış ortamını sağlayamamıştır. Çünkü; artık gayrimüslimler, reformları kendi ulusal bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlayacak birer basamak olarak görüyorlardı. Osmanlı devlet adamlarının, gayrimüslimlere sürekli yeni haklar tanıyarak, onların bağımsızlık isteklerinin önüne geçme ve Batılı devletlerin müdahalelerini önleme çabaları başarısız olmuştur.

Batılı devletler Osmanlı toprakları üzerinde sınırsız siyasal emellerini gerçekleştirmek için gayrimüslimleri kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bir yandan gayrimüslimlerin hukuksal statülerinde reform yapılmasını isterken bir yandan da onları Osmanlı'ya karşı kıskırtmışlardır. Sonuçta, gayrimüslimler arasında hızla artan milliyetçilik akımlarının etkisiyle bu gruplar bağımsızlık hareketlerine girişmeye başlamışlar ve birbiri ardına bağımsızlıklarını kazanmışlardır.³⁵⁶

Osmanlı Devleti bu dönemden sonra çok zorlu bir sürece girmiştir. Ardı ardına gelen Trablusgarp, Balkan Savaşları ve nihayetinde I. Dünya Savaşı, 23 Temmuz 1908'de Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasıyla başlayan II. Meşrutiyet

³⁵⁵ Gözübüyük ve Kili, **a.g.e.**, s.67-70.

³⁵⁶ Bozkurt, **a.g.e.**, s.123-125.; Kaya, **a.g.e.**, s.98-101.

döneminin ve Osmanlı Devleti'nin sonunu getirmiştir. Osmanlı Devleti bu zorlu süreçte dahi gayrimüslimlerin taleplerini karşılamak doğrultusunda iç yönetiminde düzenlemeler yapmaya devam etmiştir. Bu dönemde Birinci Dünya Savaşı yıllarında gayrimüslimlerle ilgili olarak iki ana hukuksal düzenleme yapılmıştır.

Birincisi, 1916 tarihli “Ermeni Nizamnamesi”dir. Bu Nizamnameyle, 1863'te oluşturulan Genel Meclis kaldırılmış, ruhani ve karma iki meclis kurulmuştur. Patriği seçme yetkisi meclislere verilmiş, ayrıca vakıflar, dinsel kurumlar ve eğitim kurumları alanlarında bu meclislere yetkiler tanınmıştır.³⁵⁷

İkinci olarak, 25 Ekim 1917 tarihli “Hukuk-u Aile Kararnamesi”yle, gayrimüslimlerin özel hukuk alanında kendi hukuklarına tabi olmalarına ilişkin uygulama değişmeye başlamıştır. Bu kararnameyle aile hukuku, her bir din grubu için ayrı ayrı kendi dinsel hukuk kurallarının düzenlendiği tek bir metinde birleştirilmiştir. Kararname, devletin yargı birliğini sağlayarak, cemaat (kilise) mahkemelerinin aile hukuku alanındaki yetkilerini kaldırmıştır. Fakat kararname, 19 Haziran 1919'da Damat Ferit hükümeti tarafından yürürlükten kaldırılmıştır.³⁵⁸

Sonuçta, gayrimüslimlere reform çabaları çerçevesinde yapılan düzenlemelerle tanınan hukuksal ve siyasal haklar onları hiçbir biçimde tatmin etmemiş, Batılı devletlerin bu alandaki baskılarına ve müdahalelerine son verilememiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin fiili varlığı 30 Ekim 1918 tarihli “Mondros Mütarekesi” ve daha sonra 10 Ağustos 1920'de imzalanan “Sevr Antlaşması” ile son bulmuştur.³⁵⁹

3.6.2. Meclis-i Mebusanın Açılması ve Azınlıklar

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti parlamenter sistem görünümüne kavuşmuştur.³⁶⁰ Bu dönemde seçim sürecine ilişkin Türk tarihinde önemli görülecek

³⁵⁷ Bozkurt, **a.g.e.**, s.207.

³⁵⁸ Bozkurt, **a.g.e.**, s.208-211.; Kaya, **a.g.e.**, s.98-101.

³⁵⁹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.162.

³⁶⁰ Gözübüyük, **a.g.e.**, s.113.

pek çok ilkler yaşanmıştır. Meclis seçimleri ile ilk kez geniş halk kitleleri siyasal iktidarı denetlemenin aracı olarak görülebilecek Meclis-i Mebusan'a temsilci göndermek için sandık başına gitmiştir. Türk tarihinde yine bir ilk olarak, birden fazla parti siyasal seçimlere katılmıştır. Seçim sürecinde yaşanan olaylar, halkın kısmen de olsa siyasal dönüşüme karşı daha bilinçli bir tutum sergilediğini göstermiştir.

II. Meşrutiyet döneminde 1908, 1912 ve 1914 yıllarında olmak üzere üç genel seçim yapılmıştır.³⁶¹ I. Meşrutiyet seçimleri için hazırlanan Talimat-ı Muvakkate'nin Kanun-i Esasi ile çeliştiği gerekçesiyle yeniden İntihab-ı Mebusan Kanunu hazırlanarak bu kanun gereğince yapılan iki dereceli seçim usulü ile seçim sürecine girilmiştir. İki dereceli seçim sisteminde de 25 yaşını bitirmiş medeni haklara sahip kısıtlı olmayan Osmanlı vatandaşları aynı niteliklere sahip ikinci seçmenleri seçecek, ikinci seçmenler de anayasanın 68. maddesinde öngörülen nitelikteki mebuslarını seçeceklerdi. Anayasanın 68. maddesi gereğince mebus seçilebilmek için; Osmanlı vatandaşı olmak, Türkçe bilmek, 30 yaşını bitirmek, hiçbir kişi veya yabancı bir devletin hizmetinde bulunmamak, yabancı devlet uyruğunda olmamak, daha önce iflas ile mahkûm olunmuş ise itibarları iade edilmiş olmak, kısıtlı veya medeni haklardan mahrum olmamak gibi şartlar öngörülmüştür.³⁶²

II. Meşrutiyet döneminin ilk meclisi 4 Aralık 1908'de toplanmış, 1912 yılının Ocak ayında süresinden önce ülkenin içinde bulunduğu siyasal gelişmeler nedeniyle erken seçime gitmek üzere dağılmıştır.³⁶³ Bu mecliste 25 Rum, 12 Ermeni, 4 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah milletinden olmak üzere 323 mebus görev yapmıştır.³⁶⁴ İlk meclisin seçim çalışmaları hem Türklerde hem de Gayrimüslimlerde çetin seçim yarışlarına sahne olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul'dan Vitali Faraci Efendi, Bedros Hallaçyan Efendi, Zöhrap Efendi, Konstantini Efendi ve Kozmide Efendi'yi parlamentoya sokmuştur.³⁶⁵

³⁶¹ Demir, **a.g.e.**, s.15

³⁶² Demir, **a.g.e.**, s.51-52

³⁶³ Shaw, II.Cilt, s.350

³⁶⁴ Demir, **a.g.e.**, s. 287, 333.

³⁶⁵ Kaya, **a.g.e.**, s.132

İkinci Meclis 1912 yılında toplanmış, ancak aynı yılın Ağustos ayı içinde dağılmıştır. Bu meclis 15'i Rum, 10'u Ermeni, 4'ü Yahudi, 5'i Bulgar, 2'si Sırp 1'i Ulah milletinden olmak üzere 284 mebusan oluşmaktadır.³⁶⁶ Bu parlamentoda da 5 Gayrimüslim mebus, İttihat ve Terakki tarafından meclise sokulmuştur. İkinci Meşrutiyet döneminin Üçüncü Meclis'i Balkan Savaşı yüzünden 14 Mayıs 1914'e kadar toplanamamış, bu meclis de Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmasından sonra 1918'de dağılmıştır. Üçüncü meclise giren 290 mebusun 16'sı Rum asıllı, 15'i Ermeni, 3'ü Yahudi olup, Balkanlar elden çıkmış olduğundan Slav asıllı mebus bulunmamaktadır. Bu parlamentodaki 6 gayrimüslim üye de İttihat ve Terakki listelerinden meclise girmiştir.³⁶⁷

Osmanlı tebaası arasında yaşanan seçim sürecinde siyasi konulara meyil artmış, insanların din ve mezhep işlerini bir tarafa bırakarak meclise kendi taraftarlarını gönderebilmek için kendi milletleri içinde mücadelelere giriştiği bir dönem başlamıştır. Gayrimüslimler 1856 yılından itibaren kendi meclisleri içinde ruhani ve cismani meclislerin oluşturulmasında seçim ve yönetim geleneğine sahip olmanın verdiği üstünlükle de seçim sürecine hızlı bir giriş yapmışlardır.

Seçim yasası ve uygulanmasına ilişkin çıkarılan yönergeler gereğince gerekli düzenlemeler yapılmış, nahiye örgütlenmesinin henüz kurulamadığı yerlerde dört-beş köyden oluşan geçici seçim daireleri oluşturulmuş, her sancağın nüfusu oranında mebus sayısı tespit olunmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1906 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre; 20.884.630 toplam nüfusun 15.508.753'ü Müslüman, 2.852.812'i Rum, 1.120.748'i Ermeni ve 253.436'sı Yahudi olarak belirlenmiştir.³⁶⁸

Gayrimüslim milletler ayrı ayrı seçim yasasında cemaatlerin nüfusları oranında Mecliste temsilci bulundurmalarını sağlayacak değişiklikler yapılması talebinde bulunmuşlarsa da, bu hususta lehlerine farklı bir düzenleme yapılmamıştır. Ermeniler ülke içinde dağınık halde yaşamaları nedeniyle istedikleri oranda temsilci çıkaramamışlardı. Rumlar ise nüfuslarının yanlış hesaplandığı, 6,5 milyon Rum

³⁶⁶ Demir, **a.g.e.**, s.287, 333.

³⁶⁷ Kaya, **a.g.e.**, s.132-134.

³⁶⁸ Demir,**a.g.e.**, 64.

nüfusunun olduğu, bu hesapla mecliste en az 65 sandalyeye hak sahibi olduklarına dair itirazlarını sürdürmüşlerdir. Hükümet ve İttihat Terakkinin ısrarlı tutumu karşısında görünüşte uzlaşmaya çalışmışlar, hatta İttihat ve Terakkinin benimseyebileceği isimleri aday listelerine eklemişlerdir.³⁶⁹

Seçim kanununa göre yalnızca Osmanlı vatandaşları oy kullanabilmektedir. Aynı zamanda mükerrer oy kullanımının önüne geçmek ve yabancı ülke uyruğundan olan veya bazı vergilerden kurtulmak için nüfus tezkeresi almayan gayrimüslimlerin, özellikle Rumların seçimlere katılmasını engellemek amacıyla kimlik gösterme yükümlülüğü getirilmiş, bu da Rumlar tarafından sert tepkilerle karşılanmıştır.³⁷⁰ Rumlar seçimde seçmen sayılarını fazla göstermek için Rum asıllı olup, başka ülkenin tabiiyetine geçmiş olanlara da oy kullandırmaya çalışmış, hileleri ortaya çıkınca, Patrikhanenin de desteğiyle ayaklanma çıkarmışlardır.³⁷¹

İkinci meşrutiyet döneminde Rumlar daha etkin bir siyaset izlemişlerdir. Yunanistan'ın kışkırtmaları sonucu İttihat ve Terakki ile çatışma halinde bulunmuşlardır. Rum Patrikhanesi askerlik, din, eğitim ve yargılamaya ilişkin eski imtiyazların devamı konusunda ısrarlı politikasını devam ettirmiş, tüm hristiyanların Osmanlı adı altında birleştirilmesini ise din ve mezhebe saldırı şeklinde değerlendirerek, Kanun-i Esasi hakkındaki şikayetlerini hükümete ve himaye devletlerine yönlendirmeye devam etmişlerdir. İttihat ve Terakki bu hususta imtiyazlara dokunmak niyetinde olmadıklarını açıklamıştır.³⁷²

Yahudi Milleti, Müslümanlarla beraber, Osmanlı Devleti'nin sömürgeleşmesinden en çok zarar gören millettir.³⁷³ Bu nedenle II. Meşrutiyeti çok yoğun bir ilgi ile karşılamışlardır. İttihat ve Terakkicilerle seçim sürecinde uzlaşma içerisine girmiş diğer milletlere nispeten samimi tavırlar sergilemişlerdir. II. Meşrutiyet Yahudilerin de özerklik hususunda beklenti içine girmesine sebep olmuştur. Hatta Filistin'e yerleşme hususunda II. Abdulhamit'e Osmanlı Devleti'nin tüm dış borçlarının

³⁶⁹ Demir, **a.g.e.**, s.86, 96, 104.

³⁷⁰ Demir, **a.g.e.**, s.93.

³⁷¹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.162.

³⁷² Bozkurt, **a.g.e.**, s. 197.

³⁷³ Tanör, **a.g.e.**, s.208-209.

ödenmesi teklif edilmiş, ancak bu teklif Padişah tarafından olumsuz karşılanmıştır. Yahudi nüfusunun Filistin’de giderek artması üzerine de, Filistin’e giriş-çıkışlar tezkereye tabi tutularak denetim altına alınmaya çalışılmıştır.

Ermeni cemaati ise, Türklerle tarihten beri en fazla kaynaşmış millet olarak seçim sürecinde Rumlara nispeten daha uzlaşmacı bir tutum sergilemişlerdir. Kendi içlerinde Taşnak Sütyun, Hınçakyan ve Patrikhane halinde üçlü bir gruplaşmaya girmişler, siyasi emelleri doğrultusunda gerektiğinde de ittifak sergilemişlerdir. Bütün gayrimüslim cemaatlerin beklentisi olduğu gibi, Ermenilerin de yerel özerklik hususundaki hedefleri, İttihatçıların tüm dinsel ve etnik cemaatleri Osmanlı Birliği altında toplama hedefi ile çatışsa da, seçim sürecinde özellikle Taşnaklar İttihat ve Terakki ile uzlaşma içinde olmuştur. İttihatçıların da desteği ile Bedros Hallaçyan ve Vartkes Efendi gibi Ermeni mebuslarının çoğu Taşnaklardan seçilmiştir.³⁷⁴

Ermeni ruhani liderlerinin, ruhani görevlerinin dışına çıkarak zaman zaman siyasi işlerle uğraşmaları, itibarlarını korumak düşüncesiyle de fırkalarla uzlaşma yolunu aramaları, aksine Patriklerin otoritelerini zayıflatmış ve milletlerine söz geçirememesi sonucunu getirmiştir. Adliye ve Mezhip Eski Nazırı Cevdet Paşa, 4 Kasım 1890 tarihinde Mabeyn Başkitabeti’ne gönderdiği bir layihada bu konuda şunları söylüyor: “...Diğer patrikler gibi nüfuzunu gerektiği şekilde muhafaza edemediği cihetle Ermeni Patrikhanesi Nizamnamesi’nce Patriğin iktidarı pek çok kısıtlanmış ve avamın nüfuzu artarak söz ayağa düşmüştür. Ermeniler ise gittikçe şımarıp bizce pek ağır görünen nizamnamelerine bile kanaat etmeyerek nizamın dışına çıkmaya cesaret etmekte. Ermenilerin bu yersiz tutumları Mezahip Nezareti’nce sezilmiş ise de Babîâli son Kumkapı Olayına kadar işin önemini benimsememiştir...”³⁷⁵

Cevdet Paşa bu durumun düzeltilmesi için aynı belgede, nizamnamenin tadilini ve bunun için de devlete sadık Ermenilerden geçici bir muhtelif meclis kurulmasını teklif etmektedir. Aynı dönemde Patrikhane de, işlerin yürümediği gerekçesiyle devlete müracaat ederek nizamnamenin tadilini istemiştir. Düzeltilen nizamname 21 Ekim 1890 tarihinde Mabeyn Başkitabeti tarafından Sadrazam Kamil Paşa’ya sunulmuştur.

³⁷⁴ Demir, a.g.e., s.106.

³⁷⁵ Kaya, a.g.e., s.132-134

Bu mazbatayla nizamnamenin “azil, ruhbanların tutuklanması, ruhbanların emirleri, nafaka, veraset davaları, cemaate ait müesseselerin inşa ve tamirinde toplanacak bağışlar, kilise ve okul ruhsatı” gibi konuları yeniden düzenlenmiştir. Fakat bu düzenlemeler de, huzursuzlukları ortadan kaldırmaya yetmeyecektir. Çünkü, Ermeniler arasındaki siyasi fırkalar üzerinde İngiltere’nin ve özellikle Rusya’nın yönlendirici müdahaleleri problemlerin bir başka önemli boyutunu oluşturuyordu.³⁷⁶

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakkinin gerek seçimlerde gerek yönetimde etkin bir nüfuzu olmuştur. İttihatçı kanadın güçlenmesi ve 31 Mart olayı gayrimüslimlerin meşrutiyete karşı cephe almasına sebep olmuş, Rum ve Ermeni Cemaatlerin Prens Sabahattin’in başını çektiği, kişisel girişimi destekleyen liberal kanada yakınlık duymalarını sağlamıştır. Rum ve Ermenilerle birlikte Bulgar, Arnavut, Arap mebusların büyük bir kısmı da İttihat ve Terakki karşıtı Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nda toplanmışlardır.³⁷⁷

Milletler, meşrutiyet ile özel ayrıcalıklarını yitirme korkusu yaşamaya başladılar. Çünkü Yahudi Milleti hariç tüm milletlerin Avrupa’da koruyucu bir devleti vardı. Bu devletlerin baskıları sayesinde pek çok ayrıcalığa sahip olmuşlardı. İttihat ve Terakki, bütün ayrıcalıklı sınıfların ortadan kaldırılmasını, ekonomik ve siyasi bağımsızlığı elde etmeyi hedefliyordu. Tüm Osmanlı tebaasının eşit hale getirilmesi halinde varlıklı Rum ve Ermeni sınıflarının kaybedeceği çok şey vardı. Yahudi milleti ise himaye edecek devletlerinin bulunmaması ve Osmanlı topraklarının hristiyanların eline geçtiği takdirde varlıklarını koruyamayacaklarına dair duydukları endişe ile ittihatçıların yanında yer almışlardır.³⁷⁸

Slav asıllı mebuslar gerçek amaçlarını mecliste açıklamaktan dahi çekinmemişlerdir. Örneğin Manastır Mebusu Panço Deraf Efendi mecliste Bulgaristan’dan “devlet” diye bahsetmiş, “Bulgaristan devlet değildir” şeklindeki protestolara “sansür yüzünden Osmanlı halkı vilayetlerin devletleştiğini göremedi”

³⁷⁶ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.162.

³⁷⁷ Eryılmaz.,**a.g.e.**, s.164.

³⁷⁸ Demir, **a.g.e.**, s.126.

diyerek karşılık vermiştir. Araplar da milliyetçiliğe soyunduğundan Türk mebuslarla değil, Hristiyan mebuslarla yakın ilişki kurmuştur.³⁷⁹

Sonuçta ne dış müdahaleler, ne de Türk asıllı olmayan ulusların ayaklanmaları önlenemedi. Irak, Suriye ve Yemen’de görülen ayaklamalar, din birliğinin de iflas ettiğini gösteriyordu. Araplar bile 19 uncu yüzyılda ulusçuluğa yönelmiştir. Bu durumda devletin Türk’lerine sarılacak tek halka olarak “ulusçuluk” kalıyordu.³⁸⁰

Yapılan seçimlerle, etnik ve dinsel topluluklar nüfuslarına yakın bir oranda meclise temsilcilerini göndermişlerdir. Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı, bu hali ile seçilen üyelerinin etnik yapıları yönünden bakıldığında kozmopolit bir yapı oluşturmaktadır. Siyasal katılma kültürünün yerleşmeye başladığı anlaşılmaktadır. Seçimler sırasında dile getirilen talepler hep özerklik hedeflidir. Her millet önce kendi kimlik ve ayrıcalıklarını koruyacak önerilerini sunmuş, merkezi yönetimin yetkilerinin sınırlandırılarak, yerel yönetimlere geniş yetkiler verilerek, dil, din, eğitim, askerlik ve yargılama hususlarında özerkliklerinin sağlanmasını istemişlerdir. Sonuçta gelinen nokta Osmanlılık kavramı altında halkı bütünleştirmek niyeti ve samimiyetiyle başlayan çalışmalar cemaatlerin dış tahriklerinin de etkisiyle etnik gruplaşmalara ve milliyetçilik kavgalarına neden olmuştur.

³⁷⁹ Eryılmaz, **a.g.e.**, s.163-164.

³⁸⁰ Tanör, **a.g.e.**, s.211-212.

SONUÇ

Çalışmanın giriş kısmı ve birinci bölümünde azınlıklar konusu ya da sorunun tanımının yapılmasının son derece zor olduğu vurgulanmıştı. Ek olarak bu zorluğun en önemli nedenlerinden birinin, azınlıklar sorununun sadece bir bakış açısı ya da hukuksal düzenin niteliğine bağlı olmadığı ifade edilmiştir. Çünkü azınlık konusu çok boyutlu bir nitelik arz etmektedir. Günümüzde olduğu gibi geçmiş yüzyıllarda da azınlıklar meselesi üzerinde tam bir uzlaşma sağlanamadığı gibi, ülkelerin iç ve dış politikalarının en önemli gündem maddelerinden birini oluşturur. Bu noktadan hareketle, tezimizde Tanzimat döneminden Osmanlı'nın yıkılışına kadar olan dönemde yaşanan azınlık politikaları ve uygulanan reform çalışmalarına değinilmiştir.

Osmanlı millet sistemi içinde daha önce sorunsuz yaşayan azınlık gruplar, sonraları tek tek milliyetçilik akımına kapılarak çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. Zaman içinde bu istekler Tanzimat, Islahat gibi reformlara yansımıştır. Her bir reform bir öncekinden daha fazla düzenlemeyi getirmiştir. Tez içinde de değinildiği gibi bu düzenlemelerde ne yazık ki geç kalınmış ve yenilgi ile çıkılan savaşlar sonucunda büyük devletlerin istekleri ile ardı ardına hukuki düzenlemelerin yapılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Islahat amaçlı yapılan bu düzenlemelerin hiçbiri, bilinçli bir halk desteği ile omuzlanmamış, dış devletlerin veya devlet adamlarının girişimleri ile yürürlüğe konulmuşlardır.

1839 Tanzimat Döneminin başlaması, gayrimüslimlerin statülerinde farklılaşmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte hâkim millet anlayışı terk edilmiş, gayrimüslimlerin müslümanlarla aynı haklara sahip olduğu "eşitlik" ilkesi benimsenerek "vatandaşlık" bağının önü açılmıştır. "Osmanlılık" anlayışının bir ifadesi olan bu yeni düzenle birlikte gayrimüslimlere, devletin hemen hemen bütün makam ve mevkilerinde görev alabilme hakkı tanınmıştır. 1856 tarihli Islahat Fermanı ile Tanzimat'ta verilen haklar tekrar edilerek, gayrimüslimlere tanınan hakların sınırları daha da genişletilmiştir.

1876 Kanun-i Esâsi'si gayrimüslimlerin devlet hayatı içindeki hukuki statülerini biraz daha geliştirerek, din ve mezhep farkı gözetmeksizin onları "Osmanlı" olarak kabul etmiştir. Üstelik Anayasa ile elde edilen bütün bu haklar artık teminat altına alınıyor ve gayrimüslimler, müslümanlarla hak ve hürriyetler bakımından eşit statüye sahip oluyordu. 1876 Kanun-i Esâsi'si, vatandaşlık kavramını düzenlerken din unsurunu dikkate almayan bir tarif yapmış, bu yüzden vatandaş ile din arasındaki bağ hukuken kopmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'nin artık din temelli millet sistemini terk ederek modern anlamda devlet-yurttaş ilişkisine geçtiğini göstermektedir.

Aslına bakıldığında İslam hukuku gereği oluşturulan millet sistemi ile Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim milletler azınlık olarak değil, devlet içinde devlet oluşturacak bir sistemle örgütlendirilmiştir. Azınlık kavramı ısrarla ve belli amaçlarla Osmanlı İmparatorluğunun önüne getirilmiş, en basit örnek olarak, aslında varolmayan bir Protestan cemaatinin haklarının çığnendiğinden bahisle, himayesi talep edilmiştir. Kaldı ki, Osmanlı Devletinde batılı devletlerce hakları savunulan, lehine ıslahat üstüne ıslahat yapılan Rumlar bu düzenlemelerden rahatsız olmuş, eski düzene duydukları özlemle buna ilişkin yakınmalarını sürdürmüşlerdir.

Gayrimüslimler her dönem kendi içlerinde dillerini, dinlerini ve kültürlerini geliştirme imkânı bularak yaşamışlardır. Millet sisteminin gereği Osmanlı Devleti hiçbir zaman bu milletleri içinde eritme, asimile etme kaygısı duymamıştır. Neticede bakıldığında bu millet sisteminin yanlışlığından ya da hatasından kaynaklanmamaktadır. Mevcut sistemin, yaşanan çağa devletin yapılaşmasına göre oluşturulacak en ideal sistem olduğunu yaşanan yüzyıllar göstermiştir. Ancak devletin eski gücünü kaybetmesi, iç ve dıştaki mevcut sorunlar ve yozlaşmalar, millet sistemini aksine bir tehdit unsuru haline dönüştürmüş, ortak menfaatlerde buluşulabildiği noktada Gayrimüslimlerin kendi himaye devletleri ile irtibatlı olmasına ve arkalarını yasladıkları güçle Osmanlı'ya meydan okumasına sebep olmuştur. Devletin varlığını ve bütünlüğünü korumak, gayrimüslimlerin bağımsızlık yolundaki beklentilerini engellemek amacı ile ardı ardına reformlar yapılarak, bütün yapılanma yeniden elden geçirilmiş, Gayrimüslimlere Batılı devletlerin dahi umduklarından çok daha fazla haklar verilmiştir. Mevcut durum itibari ile bakıldığında Millet-i Hakime'nin bütün imtiyazları sıfırlanmış, Millet-i Mahkume haklarda eşit, mükellefiyetlerde muaf tutulabileceği bir

statüye hak kazanmıştır. Bu halde dahi en ufak bir aksaklıkta dış desteklere şikayet yoluna başvurmadan kaçınmadıkları görülmüştür.

Bu noktaya kadar olan değerlendirmeleri özetlemek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin özellikle 19. yüzyıldaki en önemli gündemi azınlıklar meselesi olmuştur. Özellikle gayrimüslim azınlıkların hak talepleri imparatorluğu yeni düzenlemeler yapmaya zorlamıştır. Bu düzenlemelerde ön plana çıkan bazı unsurları çıkarsamalarda bulunarak sıralayacak olursak;

DIŞ BASKILAR: İfade edildiği gibi Osmanlı Devleti ilgili düzenlemeleri genelde dış baskılardan kurtulmak ya da yenik çıkılan savaşların sonunda ağır antlaşmalar imzalamamak için gerçekleştirmiştir. Ayrıca İngiltere, Fransa ve Rusya gibi ülkelerin hemen her fırsatta gayrimüslimlerin haklarını bahane ederek içişlerine karışmalarını önleme amacı taşımıştır.

ULUŞÇULUK AKIMLARI: Osmanlı Devleti ulusçuluk akımının kendi topraklarında daha fazla yayılmasını önlemek ve toprak kayıplarını hiç değilse en aza indirmek için ilgili reformlarını gerçekleştirmiştir. Ancak ulusçuluk öyle bir ideoloji olarak halkları etkilemiştir ki hemen hemen kimsenin önünde durabilmesi mümkün olmamıştır. Ayrıca ilgili dönem ulusçuluk akımının şekillendirdiği ulus devletler dönemi olduğu için imparatorlukların kendi halklarını bu akımdan korumaları mümkün olamamıştır.

OSMANLI DEVLETİNİN EKONOMİK VE SOSYAL YAPISI: Osmanlı devleti ekonomik, teknolojik ve siyasi alanda Avrupa siyasetinin önemli aktörlerinden olmasına rağmen 19. yüzyıldaki gelişmeleri birçok nedenden dolayı takip edememiştir. Bu geri kalmışlık devletin birçok uygulaması ve yapısına yansımıştır.

Osmanlı Devletinin sanayi devrimini gerçekleştirememiş olması da yapılan reformların etkisini azaltmıştır. Çünkü Avrupa'da gelişen parlamenter rejim, demokrasi ve anayasa alanında yapılan çalışmalar kapitalist üretim tarzının etkisi ile ya da en azından birbirine paralel olarak gelişen yapılar olmuştur. Osmanlı'nın anayasal ya da

hukuk devleti alanındaki çabalarının yeterince tabana yayılmamasının en önemli etkilerinden biri de Batının gerçekleştirdiği teknik ve sosyal alandaki yenilikleri sağlayamamasıdır. Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti'nin hukuk devleti olma yolundaki çabaları sadece azınlıkların bağımsızlık talebini önleme amacını taşıdığı için yani eğitim, kültür ve demokrasi gibi unsurlarla desteklenmediği için yetersiz kalmıştır.

Osmanlı'nın dağılmasında en son ve belki de en önemli darbe ise 1789 Fransız devrimi sonrası yayılan milliyetçilik akımına kapılan Osmanlı azınlıklarıdır. Osmanlı'nın yaptığı tüm kurumsal düzenlemelere rağmen bağımsızlık ya da hak taleplerinin sonu gelmemiş ve bu talepler belli bir süre sonra nihai amaçlar için bir araç haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemine azınlıklar meselesi açısından bakmaya çalıştığımız bu çalışmada, esasen Osmanlı toplum ve hukuk yapısı içinde azınlıklarla ilgili reformların başarı kazanıp kazanmadığını incelemeye çalıştık. Bu amaçla ilk önce Osmanlı'nın özellikle 19. yüzyılda içinde bulunduğu durum incelenmiştir.

Ayrıca Osmanlı devletinin hukuk sisteminin özellikleri ve sorunları çalışma boyunca farklı vesilelerle incelenmeye çalışılmış, tüm bu incelemeler ise, azınlıklar konusundaki hukuki düzenlemeler ekseninde gerçekleşmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki hukuki durumunu sadece tarihsel ve hukuki terimlerle açıklayamayacağımız için siyaset bilimi ve siyaset sosyolojisinin ilgili döneme ilişkin değerlendirmelerinden de yararlanılmıştır. Çünkü incelenen konuları netleştirmek ve belli bir sonuca varabilmek için Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği hukuki düzenlemelerin uygulanma dönemlerindeki durumunu incelemek gerekmiştir.

İncelenen Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Meşrutiyet düzenlemelerinden de görülmüştür ki, Osmanlı Devleti'nin azınlık hakları konusunda yaptığı hukuki düzenlemeler öngörülen hedef açısından değerlendirildiğinde başarılı olamamıştır. Hukuksal açıdan, Osmanlı hukuk sistemine önemli yenilikler getirmiş olan bu ıslahat girişimlerinin asıl amacı devletin çöküşünün önlenmesidir.

Ancak bu reformların yapıldığı dönem, 1789 Fransız İhtilali sonrasında yayılan milliyetçilik akımlarının Osmanlı gayrimüslimlerini etkilediği bir dönemdir. Ayrıca büyük devletler her vesile ile Osmanlı azınlıklarını kullanarak, Osmanlı iç işlerine müdahale edebilmiştir. Bu bağlamda, hem Osmanlının içinde bulunduğu sıkıntılı durum hem de dışsal koşullar olarak artan milliyetçilik akımı ve diğer devletlerin müdahaleleri Osmanlı Devleti'nin azınlıklara yönelik hukuki girişimlerini sonuçsuz bırakmıştır.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR

Adıyeke, Nuri. “İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimler’in Yaşantılarına Dair”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, İstanbul, 1999

Akbulut, Olgun. **Barış İçinde Yaşamın Hukuki Zemini**, İstanbul, Oniki Levha Yayıncılık, 2008

Anagnostopulu, Anthanasia. “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi”, Ed. Pinolopi Stathis, **19.yy. İstanbul’unda Gayrimüslimler**, Çeviri: Foti ve Stefo Banlisoy, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Arsava, Ayşe Füsün. **Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. maddesi Işığında İncelenmesi**, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basımevi, 1993.

Aybars, Ergün **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, 6.Bası, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998.

Başgil, Ali Fuat. **Esas Teşkilat Hukuku**, İstanbul, Baha Matbaası, 1960.

Bayır, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: 3/3, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Berkes, Niyazi. **Türkiyede Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Besalel, Yusuf. **Osmanlı ve Türk Yahudileri**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1994.

Bozkurt, Gülnihal. **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1924)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Bozkurt, Gülnihal. **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996.

Cahen, Claude, “Zimme”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XIII, İstanbul, 1986.

Capotorti, Francisco. **Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities**, New York, United Nations Study Series No. 5, 1991.

Çadırcı, Musa. **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Çavuşoğlu, Naz. **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları**, İstanbul, Su Yayınları, 2001.

Dalyancı, Numan. "Avrupa Birliğinin Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Etkileri" Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Ana Bilim Dalı, Avrupa Birliği Hukuku Bilim Dalı, 2006.

Demir, Fevzi. **Osmanlı Devletinde II.Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)**, Ankara, İmge Kitabevi, 2007.

Ekinci, Ekrem Buğra, **Osmanlı Mahkemeleri**, İstanbul, Arı Sanat Yayınevi, 2004.

Eryılmaz, Bilal, "Osmanlı Devletinde Farklılıklara ve Hoşgörüyeye Kavramsal Bir Yaklaşım", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C:4, İstanbul, 1999.

Eryılmaz, Bilal. **Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları,1990.

Fidan, Yusuf . **İslam'da Yabancılar ve Azınlıklar Hukuku**, Konya, Ensar Yayınları, 2005.

Gaytisolo, Juan. **Osmanlının İstanbulu**, Çev. Neyyire Gül Işık, 4.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Gözler, Kemal. **Türk Anayasa Hukuku**, Bursa, Ekin Kitabevi, 2000.

Gözübüyük Şeref ve Kili, Suna. **Anayasa Metinleri**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1989.

Gözübüyük, Şeref. **Anayasa Hukuku**, 11.Bası, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2003.

Güler, Ali. **XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'de Gayrimüslimler**, Ankara, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986.

Habermas, Jürgen. **Küreselleşme ve Milli Devletin Akıbeti Üzerine**, İstanbul, Bakış Yay, 1998.

Hamidullah, Muhammet. **İslam'da Devlet İdaresi**, Çev: Kemal, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1963.

Hayati Hazır. **Tanzimat Fermanının Anayasa Hukuku Açısından Tahlili**, Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Heper, Metin. **Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme: Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, 1977.

Hobbes, Thomas. **Leviathan**, Çev. Semih Lim, 2. Baskı, İstanbul, Yapı kredi Yayınları, 1995.

İnalçık, Halil. **The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600**, Londra, Weidenfeld and Nicolson, 1973.

Kalaycı, Hüseyin. **Stratejik Öngörü 2023: Avrupa Birliği'nde Azınlıklar ve Mikro Milliyetçilik**, Ankara, ASAM Yayınları, 2006.

Kalaycıoğlu, Ersin ve Sarıbay, Ali Yaşar. "Tanzimat Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (der) Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul, Alfa Yayınları, 2007.

Kapani, Münici. **Kamu Hürriyetleri**, Ankara, Yetkin Yayınları, 1993.

Kaptan, Eyüp. **Lozan Konferansında Azınlıklar Sorunu**, İstanbul, Harp Akademileri Yayını, 2002.

Karal, Enver Ziya , **Osmanlı Tarihi**, VIII. Cilt., 5. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**, Cilt V, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, VII. Cilt, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi** ,VI. Cilt., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Karaman, Hayreddin, **İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1980.

Kardavi, Yusuf El. **Müslümanlar Gayrimüslimleri Nasıl Davrandı?**, İstanbul, İhya Yayınları, 1985.

Kaya, Önder. **Tanzimattan Lozana Azınlıklar**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2004.

Kaynar, Reşat. **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Kazgan, Gülten. **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Kepenek, Yakup ve Yentürk, Nuran. **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2006.

Keyman, E. Fuat, **Küreselleşme, Devlet, Kimlik/Farklılık: Uluslararası İlişkiler Kuramını Yeniden Düşünmek**, İstanbul, Alfa Yay, 2000.

Kocabaş, Süleyman. **Tarihte ve Günümüzde Türk ve Yunan Mücadelesi**, İstanbul, Bayrak Yayınları, 1984.

Kocaoğlu, Mehmet. **Anayasa Hukuku**, Ankara, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, 1998.

Koçoğlu, Yahya. **Azınlık Gençleri Anlatıyor**, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.

Kongar, Emre, **21. Yüzyılda Türkiye**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2002.

Köseoğlu, Nevzat. "Bir Rapor Vesilesiyle Arka Plan", Ed; Çağatay Özdemir, **Çok Kültürlülük ve Türkiyelilik**, Ankara, Tek Ağaç Yayınları, 2005.

Kurubaş, Erol. **Asimilasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlık Sorunları ve Avrupa Yaklaşımı**, 2.Baskı, Ankara, Asil Yayın Dağıtım, 2006.

Küçük, Cevdet. "Osmanlı Devletinde Millet Sistemi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, İstanbul, 1999.

Laponce, J.A. **The Protection of Minorities**, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1960.

Mardin, Şerif. **Din ve İdeoloji**, Ankara, Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1969,.

Mardin, Şerif. **Türkiyede Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, 5. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.

Marshall, T.H.- Bottomore, Tom. **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, Çev; Ayhan Kaya, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Metin, Halil. **Türkiyenin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.,.

Okutan, Çağatay. **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

Oran, Baskın, **Küreselleşme ve Azınlıklar**, Ankara, İmaj Yayınları, 2001.

Oran, Baskın, **Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Ortaylı, İlber. “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim (İlber Ortaylı’nın Makaleleri)**, Ankara, Turhan Kitapevi, 2000.

Ortaylı, İlber. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.

Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı Barışı**, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2005.

Ortaylı, İlber., **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara, TODAİE Yayınları, 1979.

Ortaylı, İlber., **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, 2.Baskı, Ankara, Cedit Neşriyat, 2008.

Öktem, Akif Emre **Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü**, Ankara, Liberte Yayınevi, 2002.

Özbudun, Ergun. **Türk Anayasa Hukuku**, Ankara, Yetkin Yayınları, 1990.

Pazarcı, Hüseyin. **Uluslararası Hukuk**, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 2005.

Preece, Jennifer Jackson. **Ulusal Azınlıklar ve Avrupa Ulus Devlet Sistemi**, Çev.Ayşegül Demir, İstanbul, Donkişot Yayınları, 2001.

Sarıbay, Ali Yaşar, “Küreselleşme, Postmodern Uluslaşma ve İslam”, **Global ve Yerel Eksende Türkiye**, Der:E.Fuat Keyman,A.Yaşar Sarıbay, Ankara, Alfa Yay, 2000.

Sarıca, Murat. **Siyasal Tarih**, İkinci Basım, İstanbul, Ar Basım Yayım, 1983.

Shaw, Malcolm N. “The Definition of Minorities in International Law”, Ed; Prof. Yoram Dinstein, **The Protection of Minorities and Human Rights**, Netherlands, Martinus Nijhoff Publishers, 1992.

Shaw, Stanford J.ve Shaw, Ezel Kural. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, II.Cilt, İstanbul, E. Yayınları, 1983.

Shaw, Stanford J.ve Shaw, Ezel Kural. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, I.Cilt, İstanbul, E. Yayınları.

Soykan, Taşkın Tankut. **Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimler**, İstanbul, Ütopya Yayınevi, 1999.

Sönmezoglu, Faruk. **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, İstanbul, Der Yayınları, 2005.

Tabakoğlu, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2002.

Tanilli, Server. **Uygarlık Tarihi**, 10. Bası, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1997.

Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul, YKY Yay., 2004.

Tekelli, İlhan ve İlkin, Selim. **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Siteminin Oluşumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

Teziç, Erdoğan. **AnayasaHukuku**, 5.Bası, İstanbul, Beta Yayınları, 1998.

Tosun, Gülgün Erdoğan. **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi**, Bursa,Alfa Yayınları, 2001.

Tosun, Tanju. **Merkez Sağ ve Solda Parçalanma**, İstanbul, Boyut Matbaacılık, 1999,

Tunç, Hasan. **Anayasa Hukuku’na Giriş**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 1999.

Üçok, Coşkun, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, 9.Baskı, Ankara, Savaş Yayınevi, 1999.

Üçok, Coşkun. **Siyasi Tarih Dersleri** , Ankara, Güney Matbaacılık,1949.

Ülken, H.Ziya. “Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri”, **Tanzimat 2**, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1999.

Ürer, Levent. **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları**, İstanbul, Derin Yayınları, 2003.

Vahapoğlu, Hidayet. **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, İstanbul Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1998.

Yılmaz, Ejder, **Hukuk Sözlüğü**, Ankara, Yetkin Yayınları, 2002.

MAKALELER

Akçam , Tamer. “Türkiye İçin Yeni Bir Toplumsal Projeye Doğru”,**Birikim Dergisi**, Sayı 42 İstanbul, 1992.

Akşin, Sinan “I.Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXV, No:1, Ankara, Mart 1970.

Badie, Bertnard. “Realism under Praise, or a Requiem? The Praradigmatic Debate in International Relations”, **International Political Science Review**, Vo:22, No:3, 2001.

Bozkurt, Gülnihal. “Osmanlı- Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış”, **Bellekten**, Cilt. 57, Sayı: 219, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ağustos 1993.

Bozkurt, Gülnihal. “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:43, No:1-4, Ankara, 1993.

Ekinci, Ekrem Buğra, “Kanun-i Esâsi’nin İlânını Hazırlayan Şartlar”, **S.Ü.H.F.D.**, Cilt 6, Sayı 1-2 (Prof. Dr. Süleyman Arslan’a Armağan), Ayrı Basım, 1998.

Grellois, Christian. “Sentez Raporu: Azınlık Hakları”, **Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslar arası Hukukta Azınlık Hakları**, (ed) İbrahim Ö. Kaboğlu, İstanbul, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi Aras Yayıncılık, 2002.

İnalcık, Halil. “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, **Toplum ve Ekonomi**, Sayı 7, 1994.

Kılıç, Remzi. “Osmanlı Türkiyesinde Azınlık Okulları”, **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 431, Ankara 1999.

Kili, Suna. “1876 Anayasasının Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi”, **Kanun-i Esasinin 100. Yıl Armağanı**, Ankara, AÜSBF: Yayını, 1978.

Mahçupyan, Etyen. “Modern Bireyin ve Bölünmüş Aklın Bin Yılı”, **Doğu-Batı, Binyılın Muhasebesi**, Sayı:10, İstanbul, 2000.

Malloy, Tove H. “ National Minority ‘Regions’ In the Enlarged European Union: Mobilizing for Third Level Politics ?”, **European Centre for Minority Issues Working Paper**, Flensburg, Sayı 24, Temmuz 2005.

Oran, Baskın, “Lozan’ın “Azınlıkların Korunması” Bölümünü Yeniden Okurken”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 49, Sayı 3, Ankara, 1994.

Özdal, Barış, “Ermeni Araştırmaları 2”, **Türkiye Kongresi Bildirileri**, Ankara, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2007.

Özkan, Ayşe, “Avrupa Birliği ve Azınlık Hakları”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 10, Sayı 2, Ankara, Asam Yayınları, 2004.

Rehman, Javaid. “Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları”, **Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslar arası Hukukta Azınlık Hakları**, (ed) İbrahim Ö. Kaboğlu, İstanbul, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi Aras Yayıncılık, 2002.

Taşdemir, Hakan ve Saraçlı, Murat. “Avrupa Birliği ve Türkiye Perspektifinden Azınlık Hakları Sorunu”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, Cilt 2, No: 8, 2007.

Terzioğlu, Süleyman Sırrı ve Özarıslan, Bahadır Bumin. “Türkiye’nin Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Azınlıklar Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 11, Sayı 1, 2005.

Üzeltürk, Sultan Tahmazoğlu. “Bölgesel Veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı ve Türkiye”, **Ulusal, Ulusalüstü ve Uluslar arası Hukukta Azınlık Hakları**, (ed) İbrahim Ö. Kaboğlu, İstanbul, İstanbul Barosu İnsan Hakları Merkezi, Aras Yayıncılık, 2002.

İNTERNET KAYNAKLARI

Akgündüz, Ahmet. Tarihi Açıdan Azınlıklara Tanınan Haklar Ve Biz, <http://www.akademiktarih.com/tarihi-acidan-azinliklara-taninan-haklar-ve-biz.html> (Erişim Tarihi: 13.03.2010).

Akyılmaz, Bahtiyar. “Osmanlı Devletinde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi”, www.sosyal.bil.selcuk.edu.tr/dergi/say1-1-8/4/10.pdf (Erişim Tarihi:12/03/2010).

Alp, İlker. “Ermeni İddialarının Tarihsel Geçersizliği”, http://sosyalbilimlerstitusu.trakya.edu.tr/dergi_haziran_2009.pdf. (Erişim Tarihi: 23/04/2010).

Azınlık Hakları, Vikipedi, http://tr.wikipedia.org/wiki/Az%C4%B1nl%C4%B1k_haklar%C4%B1 (Erişim Tarihi: 06/05/2010).

Çarkçıyan, Rahip Komidos. “Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)”, İstanbul 2006;<http://www.gulhayat.net/148/osmanli-lar-ve-ermeniler>; http://sosyalbilimlerstitusu.trakya.edu.tr/dergi_haziran_2009.pdf. (Erişim Tarihi: 23/04/2010).

Güneş, Ahmet. “İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri”, www.yeniumit.com.tr/yazdir.php?konu_id=373, (Erişim Tarihi: 13/04/2010).

Kanuni Esasi, <http://www.belgenet.com/arsiv/anayasa/1876.html> (Erişim Tarihi: 25/04/2010).

Türk Dil Kurumu, <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=lonca&ayn=tam> (Erişim Tarihi 13/04/2010).

Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları, Vikipedi, http://tr.wikipedia.org/wiki/Az%C4%B1nl%C4%B1k_haklar%C4%B1 (Erişim Tarihi: 06/05/2010).

Yanıkdağ, Tülin. “Azınlık Kavramı ve Azınlık Hakları”, 20/04/2010, www.bilgesam.com/tr, (Erişim Tarihi: 06/05/2010).

Yaşın, Gözde Kılıç. “Avrupa Birliği'nin Azınlık Anlayışı”, TUSAM, <http://www.turkatak.gen.tr/index.php?option=content&task=view&id=305&Itemid=37>(Erişim Tarihi: 06/05/2010).

ÖZGEÇMİŞ

12.12.1979 yılında Kahramanmaraş'ın Afşin ilçesinde doğdu. İlköğrenimini Kahramanmaraş'ta, lise öğrenimini İstanbul'da tamamlayarak 1996 yılında girdiği İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesindeki öğrenimini 2002 yılında tamamladı.2004 yılında Hakimlik ve Savcılık sınavını kazanarak,2006 yılında hakim olarak Özalp ilçesinde başladığı görevinden Cizre Hakimliğine atandı. Halen Çaycuma ilçesinde Hakim olarak görev yapmakta olan Nermin Funda KARADAĞ, iyi derece İngilizce, orta derece Almanca bilmekte olup, evli ve 2 çocuk annesidir.